

שבט תשס"ג - ינואר 2003

ספרות ילדים ונוער

שנת השלושים

חוברת ב' (114)

משרד החינוך והתרבות, המזכירות הפדגוגית, המדור לספרות ילדים
קרן ספריות לילדי ישראל מיסודה של רחל ינאית בן-צבי

המערכת: גרשון ברגסון (עורך), ד"ר מירי ברוך (יועץ מדעי), נחמה בן אליהו, עדה קרן
מזכירת המערכת: חיה מטבייב

©

כל הזכויות שמורות

בהוצאת משרד החינוך והתרבות, המדור לספרות ילדים, ירושלים,
רח' דבורה הנביאה, בנין לב-רם טל' 02-5603801/2

ISSN 0334 - 276 X

דפוס "חורב" רח' עדני 3 ירושלים טל. 5814690 5829688 - 02

פרס זאב, התשס"ג

טקס חלוקת פרס זאב לשנת התשס"ג התקיים ב-ז' בכסלו התשס"ג (12.11.02) בבית אריאלה בתל-אביב. בטקס נכחו הסופרות אשר ספריהן זכו לציון לשבח: יעל בן-ברוך, ג'ודי טל קופלמן, אורית עוזיאל ואורית רז. הסופר אורי אורלב קיבל פרס על מפעל חיים.

בחבר השופטים היו יחיעם פדן, יעל דר ויעל ישועה.

בבית אריאלה נאסף קהל רב של אוהבי ספרות, בני משפחה ונציגים של הוצאות ספרים. את הטקס הנחה ד"ר אליעזר מרכוס, ובדברי הפתיחה שלו הוא העלה את זכרו של זאב אשר על שמו ניתן הפרס.

והרי תמצית דבריו על אהרן-זאב: הוא יליד פולין, עלה לארץ בגיל 25 ועסק בחינוך בת"א, בשכונת בורוכוב. זאב האמין בחינוך וסייע בהקמת בתי החינוך לילדי העובדים שטיפחו חברת ילדים עצמאית. את שיריו הראשונים הוא כתב לתלמידיו. כמו כן היה שליח "ההגנה" במחנות העולים בקפריסין, חי עמהם והפך למנהיגם הבלתי מוכתר. משנת תש"ח ערך זאב את "דבר לילדים", ולאחר מכן הקים את מפקדת קצין חינוך ראשי וכיהן בתפקיד 15 שנים כאלוף משנה. שיריו של זאב שברו מוסכמות של אז (משקל וחריזה) וידעו לחדור יפה לעולמו הפנימי של הילד. שיריו עוסקים בנופי הארץ ובחיי היחיד והכלל בעיר ובכפר של ארץ-ישראל של אז. לכבוד הוא לנו - המדור לספרות ילדים של משרד החינוך, הוועד למען החייל, ארגון המו"לים, עיריית ת"א ובית אריאלה - לכבד את זכרו של זאב בהענקת פרס על שמו שניתן מאז שנת 1972 מדי שנה בשנה. נימוקי ועדת השופטים ודבריו של חתן הפרס על מפעל חיים יובאו בהמשך.

כתיחה, יחיעם פדן, זברי הסבר

השנה לא יחולק פרס זאב לספרות ילדים ונוער במתכונתו הרגילה. הוא לא יינתן לספר שראה אור בשנתיים האחרונות. אין זה דבר של מה בכך. פרס זאב מוענק לסופרים זה 30 שנה, ולא לסופר אחד אלא לשניים-שלושה ויותר בכל פעם. יש סופרים שזכו בו פעם יחידה, ואחרים שהפרס נפל בחלקם שלוש ואף ארבע פעמים. ממרחק של זמן אפשר לקבוע כי במקרים רבים התגלה הספר הטוב של השנה וזכה בפרס ובמקרים רבים ניתן הפרס לסופר על יצירה ספרותית מעולה. השנה החליט חבר השופטים - יעל דר, יעל ישועה ויחיעם פדן - שלא להעניק את פרס זאב אף לאחד מן הספרים ששלחו המוציאים לאור. אנו מודעים למגבלות שתקנון הפרס מטיל וגם לכך שאולי לא כל הסופרים מודעים לזכותם להגיש

ספר כמועמד; יתר על כן, ביצירות שהוגשו השנה היו ספרים קריאים, ספרים המאירים להפליא וגם כתובים כראוי, ולארבעה מהם החלטנו לתת ציון לשבח מסיבות שנפרט בהמשך.

ועם זאת, בכל הספרים שקראנו לא היה לפי דעתנו אותו זיק של יופי, אותה כתיבה מצטיינת באמת שפרס זאב, הוותיק והחשוב בפרסים לספרות ילדים ונוער, מתכוון אליה. נראה לנו כי רק ספר שיש בו זיק כזה עשוי לכבד את הפרס ורק ספר כזה ראוי להתכבד בפרס.

אנו סבורים כי מתפקידנו כשופטי הפרס לראות לנגד עינינו ספרים משובחים שעליהם נוכל לגמור את ההלל, בתקווה כי גם הסופרים יעמידו אותם כמופת לעצמם בבואם לכתוב לילדים וכי בכך נעודד את כתיבתם של סופרים מעולים. לא פחות מכך חשוב בעינינו לסמן לקהל הקוראים תו תקן מחמיר, שיסייע להם בבחירת רפרטואר הקריאה שלהם.

אנחנו מנצלים את הבמה המכובדת הזאת כדי להעניק פרס על מפעל חיים לבכיר הסופרים לנוער, ולא רק לנוער, אורי אורלב. מתן פרס על מפעל חיים אינו חידוש, ושופטי פרס זאב כבר העניקו פרס כזה חמש פעמים. נראה לנו כי השנה הוא מתאים במיוחד. את נימוקי הוועדה תקרא יעל דר.

נימוקי ועדת השופטים

חבר השופטים החליט פה אחד להעניק פרס על מפעל חיים לסופר אורי אורלב. לעונג לנו להעניק לו את פרס זאב המיוחד הזה, שהוענק עד היום חמש פעמים בלבד, אך אנו עושים זאת על תנאי - שלא יראה בו אות לכך שעשה די. כל ספריו הרבים של אורלב, ישנים כחדשים, תרמו תרומה של ממש למדף ספרות הילדים והנוער, ואנו, בעלי השררה במעמד החגיגי הזה, שוטחים כאן בקשה נמרצת לעוד ועוד מהם.

אמרנו "תרומה של ממש", והתכוונו לחוויה הספרותית עשירת הרבדים שהקריאה בספריו מזמנת לקוראים בכל גיל, החל בהנאה צרופה מההומור העדין ומהיכולת לספר סיפור, עבור דרך הזדהות רגשית סוחפת עם נבכי נפשם של גיבורי הספרים וכלה בטלטלה ובסערת הנפש הנובעות מן העימות עם תכנים לא קלים כיתמות או פחדים ועם תכנים שרק ספרי ילדים מעטים נוגעים בהם, כמו זקנה, בדידות, מוות ושואה. מעל לכול הקריאה בספריו מעניקה תחושה חזקה של אמת, כי אורי אורלב הוא סופר המישיר מבט אל קוראיו ומספר להם סיפור שיש בו תמיד חלק מחייו, מילדותו, גם כאשר חלק גדול מהסיפור הוא פרי דמיון. ילדותו של אורלב נטועה בפולין שלפני השואה ובמהלכה, והספר הראשון שכתב,

"חיילי עופרת" (1956), עניינו אותה ילדות. מאז כתב גם את "האי ברחוב הציפורים" (1981), שתורגם בין היתר לאנגלית, לגרמנית, להולנדית, לצרפתית, ליפנית, לרוסית, לסינית, לשוודית ולפולנית, את "האיש מן הצד האחר" (1988) המתאר את אירועי השואה מנקודת מבטו של ילד לא יהודי, ואף הוא ראה אור בשפות רבות, את "רחוקי משפחה" (1996), את "משחק החול" (1996) ואת "רוץ ילד רוץ" (2002), סיפור ילדות אותנטי של יורם פרידמן, שאורלב מספר אותו כמעט כאילו זה היה סיפור ילדותו. שרוליק, גיבור הספר "רוץ ילד רוץ", מצליח לשרוד בבדידות קשה ורואה את השואה בלי תיווך של מבוגר, ממש כמו אלכס, גיבור "האי ברחוב הציפורים", שנכתב כעשרים שנה קודם לכן. בשני המקרים מדובר בילד שורד, ובשני המקרים כל פרק מוקדש לחוליה עלילתית בשרשרת של הישרדות מקרית. המבנה המשותף של שני הספרים, שרשרת נסיבות קשה שיד המקרה חיברה אותן להרפתקה שסופה טוב, הוא בעצם השקפת עולמו של אורלב על ילדותו. אורלב עצמו מסביר אותה לבנו בספרו האוטוביוגרפי "משחק החול", בתשובה לשאלת בנו כיצד הצליח לברוח מהגרמנים בזמן השואה: "כשהייתי ילד שיחקנו במשחק נבואה שנקרא 'כמה ילדים ייוולדו לך' (...). הילד המנבא אסף חופן של חול, זרק אותו באוויר, הפך את כף היד, תפס מעט מן החול החוזר ונופל מלמעלה על כף ידו ואמר: 'ככה יהיו לך ילדים'. (...). לקחתי את בני לארגז החול והראיתי לו איך משחקים. אחר כי הסברתי לו שהגרמנים 'זרקו' אותנו כל פעם באוויר, וכל פעם ככה וככה אנשים מתו. אבל אנחנו, כלומר אחי ואני, חזרנו ונפלנו תמיד למקום מבטחים. כל פעם היה זה סיפור חדש. הרפתקה חדשה." כמה וכמה מספריו של אורלב עניינם השואה, ופה ושם אף אמר כי כל ספריו נוגעים בה, ובכל זאת התנגד בראיונות בעיתונים להיקרא "סופר שואה". ואכן סיפוריו על השואה הם במידה רבה סיפורים על ילדות של ילד יהודי בפולין של סוף שנות השלושים ותחילת שנות הארבעים. ילדות זו, על מוראותיה וקסמיה, על כאביה ופחדיה וגם על ריגושיה, מציגה מורכבות נדירה שהספרות העברית הנכתבת למבוגרים ולילדים כאחד מתקשה להגיע אליה בבואה לכתוב על השואה. בהקשר זה נזכיר את "סבתא סורגת" (1980), ספר המיועד לכאורה לבני חמש ומעלה, ולא תמצאו בו מילים כמו "שואה", "חורבן" או אפילו "מלחמה", ובכל זאת זהו ספר שואה מסוג נדיר. הוא משמש מטפורה לחוויה של פליט מ"שם", שהחברה אינה מקבלת אותו אל תוכה, ובה בעת גם לחוויה של כתיבה על שואה ועל עקירה. אם תרצו, אפשר לראות בו מטאפורה לכתיבתו של אורלב, אותה כתיבה שלכבודה התכנסנו כאן.

למי ששכח: "סבתא סורגת" מופיעה יום אחד משום מקום, ובלי שום דבר מלבד זוג מסרנות ומקל נדודים. תחילה סבתא סורגת לעצמה נעלי בית לרגליה העייפות. אחר

כך היא סורגת שטיח קטן, כדי שתוכל להניח עליו את נעלי הבית. כך היא ממשיכה וממסגרת לעצמה מציאות פרטית צנועה: רצפה, מיטה, חלון וגג, ולבסוף שני נכדים. כאן מתחיל העימות הראשון עם העולם, העולם הקולט, אותו עולם שלא היטיב לקלוט בזמנו סבתות ונכדים חסרי הורים. בבית-הספר מסרבים לקבל את הילדים: "בבית ספרנו? סרוגים ביד?" תוהים אנשי החינוך. פנייתה של סבתא לראש העיר, ואפילו לנשיא ולשרים, נענית בשלילה גם היא, ולבסוף סבתא מגיעה למסקנה שעליה לחזור ולנדוד. אך לא בלי נקמה באלה שסירבו לקבלה: לכבודם היא מתחילה לפרום את מעשי ידיה, את ביתה ואת נכדיה, שהפכו בינתיים לאטרקציה תיירותית ורבים באו לראותם מכל קצות הארץ. מעשה הפרימה הזה אינו קל לעיכול, לא לילדים ולא למבוגרים. איך פורמים בית? איך פורמים ילדים? אין זה ספר קל, ולמרות זאת הוא תורגם ללשונות רבות. בין היתר הוא ראה אור בניו דלהי, בקוריאה במילנו, בפריז, בטוקיו, בציריך ובאמסטרדם.

לא רק על השואה כותב אורלב. ספרו "חיית החושך" (1976) הוא הסתכלות חדשה על יתמות בגין מלחמה, על פחדים ועל התמודדות של ילד עם השכול. התפתחות הקשר בין הילד ובין הגבר החדש בחייה של אמו והצלחתו להתגבר על הפחד שחדר ללבו עם מות אביו הם מופת ספרותי נדיר. גם "שירת הלווייתנים" (1997) אינו קשור לשואה. זהו סיפור על הקשר המיוחד בין מיכאל ובין סבו ועל תגובתו הרגשית של ילד כלפי הזקנה והמוות ועל רצח בעלי חיים.

נזכיר גם את "קשה להיות אריה" שזכה באחרונה למהדורה חדשה, ובו סיפורו של אדם שהפך לאריה גדול ומפחיד וחי כאריה באפריקה. לא רק רבים מהספרים האלה אלא גם ספריו לקטנטנים תורגמו לשפות רבות. עניינם, בין היתר, חתולה בשם סיאמינה, הדמות המשתקפת בראי, חפיפת ראש, יחסים עם המוצץ והצורך הדחוף לישון עם ההורים.

מאחר שמדובר על מפעל חיים, נראה לנו ראוי להזכיר גם את תרגומיו הנפלאים של אורלב, בעיקר מכתבי קורצ'ק - לא רק רוב הרומנים הנפלאים לנוער ובהם "המלך מתיא" ו"קייטוש המכשף", אלא גם כתביו הפדגוגיים - וכן מן הספרות לנוער שנכתבה בפולין - ספרי קורנל מקושינסקי, "השד מהשביעית" ו"מסע בסימן כלב", וספרו של הנריק סנקביץ', "קוו ואדיס", העומד לראות אור בקרוב. על התרגומים ירחיב מייסד פרס זאב ומי שקיים אותו יותר מ-30 שנה, מר גרשון ברגסון.

לפני כשש שנים, ב-1996, זכה אורלב בפרס החשוב ביותר בעולם לספרות ילדים, פרס הנס כריסטיאן אנדרסן, המוענק פעם בשנתיים לסופר שספריו תורגמו לשפות שונות שהשופטים קוראים בהן. עתה אנו מתכבדים להעניק לו גם מעט כיבודים והרבה תודות מתוצרת בית על ספרות המקור והתרגום המצוינת שהועיד לנו במשך השנים.

ציון לשבח במסגרת פרס זאב

1. "הפגרה השלישית של סבא" / כתבה ואיירה ג'ודי טל-קופלמן

ספרה של ג'ודי טל קופלמן, "המגרה השלישית של סבא", עוסק בהעברת "מורשת השואה" לילדי "הדור השלישי" ואולי כבר לילדי "הדור הרביעי". ילדים אלה מרוחקים מהשואה הנוראית שעברה עלינו. הבית שהם גדלים בו הוא בית ישראלי לכל דבר. הם אוהבים את סבא ואת סבתא בפשטות.

לילדים צעירים קשה מאוד להתמודד עם נושא כבד זה שהם מתוודעים אליו כבר בגן הילדים ומרחיבים את ידיעותיהם בו בבית הספר. רוב ספרי הילדים העוסקים בנושא כאוב זה הם בדרך כלל לילדים בוגרים יותר, ויש להודות לג'ודי שבחרה לכתוב את הסיפור לגיל הצעיר.

הסופרת כתבה סיפור פשוט לכאורה, על יחסים בין סבא לנכדו האהוב, אך זהו סיפור שילדים צעירים יכולים להבין אותו וללמוד דרכו. היא כותבת את הספר דרך עיניו של אורי, הנכד הקטן, שמתוך סקרנות תמימה פותח את המגרה שבה סגר סבא את כל הסימנים שנותרו לו מ"שם". אחרי התגובה הראשונה של כעס סבא מבין שאולי זוהי ההזדמנות שחיכה לה כדי להתחיל לספר.

"זו הפעם הראשונה שראיתי את סבא בוכה. באותו ערב שאלתי את סבא המון שאלות: על אנה, על המחנה, על הנאצים ועל גרמניה. סידרנו על השולחן את הדומיניו שסבא עשה בגטו. שיחקנו משחק ועוד משחק, כמו שסבא ואנה היו משחקים בגטו(...) הוצאנו גם את שאר החפצים מהמגרה, והסתכלנו עליהם, על כולם. אף פעם לא ידעתי שסבא היה נער אמיץ כל כך. לא ידעתי שהוא עבר דברים כאלה. עכשיו אני אוהב אותו אפילו יותר."

כך מסתיים הסיפור. ג'ודי הצליחה לספר סיפור שילדים צעירים יכולים לקרוא ולהבין ושבועזרתו הם יכולים להזדהות עם הנכד אורי, המגלה פתאום את סיפור חייו של סבו האהוב. גם האיורים של ג'ודי תורמים הרבה מאוד להבנתו של הקורא הצעיר ופותחים פתח לשאלות שונות. האיורים הראשונים משרים את תחושת האווירה התרבותית והנעימה של בית סבא וסבתא היום, ואילו האיורים שבסוף הספר מבליטים באופן מוחשי ביותר חפצים "משם", שעליהם אפשר לשאול ולשאול...

אין כאן סיפורי אימה, יש כאן חפצים שאפשר לשאול עליהם הרבה או מעט, כל אחד לפי יכולתו.

על כל אלה, על הכתוב ועל האיורים המיוחדים והיפים, החלטנו להעניק לג'ודי טל-קופלמן ציון לשבח.

השופטים

2. "עלכים לא מתחתנים מאהבה" / אורית עוזיאל

ז'אנר הרומן ההיסטורי קרוב ללבנו ומעורר שאלות וספקות. יש בו צירוף של חירות המשורר עם דבקות קנאית בעובדות. יש בו כדי להעניק לקורא מחדוות הקריאה, ואין הוא שולל את האפשרות שילמד מכך. לעתים אין דרך מענגת יותר ללמוד מאשר מהרומן ההיסטורי. שופטי פרס זאב הבליטו לא פעם ספרים שנכתבו בסוגיה זו, מהם שגיבוריהם ותקופתם ידועים ומהם שרוב ידיעותנו על גיבוריהם באו לנו מהספר שנכתב עליהם.

לאורית עוזיאל יש ניסיון לא מועט בכתיבה היסטורית, והחידוש המהותי הוא בכך שגיבוריה אינם ממחוללי ההתיישבות החלוצית בארץ-ישראל או מהאישים הבולטים בהיסטוריה היהודית בעבר הרחוק או הקרוב. כך גם בספר שלפנינו: הגיבורה שלה היא בת אצולה אנגלית, המקורבת למשפחת המלך ובכל זאת אינה זוכה להתקרב לחצר המלכות, והגיבור שלה הוא המלך הצעיר של פרוטוגל. בניגוד גמור למוסכמות הרומן, אורית עוזיאל אינה מתארת את גיבוריה כאנשים המוקפים בעושר שהכול סרים למשמעתם אלא כצעירים החיים בתנאים לא קלים ולמרות מעמדם אפילו ההחלטות בדבר גורלם האישי אינן מסורות בידם. "ידעתי, ידעתי שהוא זומם משהו!" מתנשף ז'ואו מלך פורטוגל. 'ראית אותו? איזו עזות מצח! יושב ומעליב אותי ואת משפחתי בשעה שהוא זקוק כל כך לעזרתי. אני צריך להודות לו על הכבוד שהוא עושה לי כשהוא מציע לי את אחת מבנותיו לאישה, אני! באמת!' (...)

'הוא עלב בך', הסכים נונו אלורש, (...) 'אבל בו בזמן מצא אותך ראוי לשאת אחת מבנותיו'. המלך ז'ואו הפטיר קללה עסיסית שלא הייתה מביישת אף חייל מהשורה.

'ואתה מלך', הזכיר לו נונו אלורש. (...) 'הדוכס צודק, נישואין עם הגבירה פיליפה יחזקו את מעמדך גם בעיני נתיניך בפורטוגל וגם בעיני המלכים והאצילים האחרים'. המלך שתק. 'זהו נוהג מקובל', אמר נונו אלורש, מנסה לנחמו. 'מלכים לא מתחתנים מאהבה'."

ניכר מספרה של אורית עוזיאל, כי חקרה היטב את תנאי החיים באירופה של שלהי המאה ה-14, דור אחד אחרי מגפת הדבר שבה מתו כשליש מתושבי היבשת, וכי בבניית התיאורים משוקעת מידה רבה של אמת היסטורית. בעיקר אפשר ללמוד על כך מהדרך שבה משתלשלים יחסיהם של שני הגיבורים ש"לא מתחתנים מאהבה", אך גם מהיחסים בין הגיבורה לאביה המשיא אותה משיקולים של כדאיות מבחינתו. על הצלחתה של אורית עוזיאל לשחזר תקופה היסטורית כה בלתי מוכרת,

לתלוש את חייהם של בני אצולה באותה תקופה מהאור הרומנטי שבו רגילים לראותם ולהעמידם באור נכון, משכנע, וכן לעורר בקורא עניין בפרשה שאין לנו מידע עליה, מצאנו לנכון להעניק לה ציון לשבח. ועל כך באנו על החתום:

השופטים

3. "עזכרות פאיש השלג" / אורית רז

ספרה של אורית רז מתאר את עולמה הפנימי של ילדה המתמודדת עם הגירושים של הוריה. הסופרת מצליחה לא לגעת בבעיות שבין ההורים, שמצאו להם בני זוג חדשים והם עסוקים בקשר החדש בחייהם. בעדינות רבה היא מתמקדת בבת, גלי, שלא השלימה עם הגירושין וחושבת - כילדים רבים במצבה - על דרך לחדש את הקשר בין הוריה.

כשהאם נוסעת בחורף ללונדון, האב לוקח את גלי לביתו. גלי נשארת רוב שעות היום עם חברתו של האב ועם ילדיה מנישואים קודמים, וחשה דחוייה ופגועה. השלג היורד בירושלים מונע אפשרות לצאת, ומגביר את תחושת המצוקה. גלי בונה איש שלג, וה"שיחות" אתו מסייעות לה להבין טוב יותר את רגשותיה. בעזרת איש השלג יצרה הסופרת מישהו ש"יקשיב" לה וידע "להסביר" את מה שהיא רואה ושומעת.

"... נדמה היה לה שאיש השלג מתפלא שאבא ואימא שלה לא גרים באותו בית, והיא הייתה מוכרחה להסביר לו מה זה גירושים.

'זה קורה כשאבא ואימא כבר לא אוהבים כמו קודם' לחשה לו. רטט של מורת רוח עבר על פניו, והיא מיהרה להוסיף: 'אבל פעם הם אהבו!' לה עצמה היה קשה להאמין בזה, אפילו שהאלבום הגדול, הפרחוני, שימש לה הוכחה...

'תתאר לעצמך', אמרה לאיש השלג, 'הם היו אז צעירים הרבה יותר, וראו עליהם בתמונות כמה שהם אוהבים!'. איש השלג הקשיב וחיך. היא ראתה שהתיאור מצא חן בעיניו, אבל פתאום שב החיוך ונעלם.

הקושי אינו נפתר, אבל גלי מבחינה בדברים רבים שלא ראתה עד אותו זמן: היא מבינה כי הקשר בין אבא לאימא לא יהיה לעולם כמו פעם, למרות אהבתם הרבה אליה. היא מבינה גם מה מתרחש בלבם של הילדים החיים עכשיו עם אביה, ומסוגלת לקבל אותם יותר.

הסיפור כתוב באופן פשוט ובהיר, ומציג לפני ילדים בכיתות הצעירות מאבק

פנימי בין מצוקה של ילד ובין הצורך להבין את הזולת גם בגיל כה צעיר. גם איוריה של נורית צרפתי מוסיפים חן לכתוב. הסיפור של אורית רז מרגש ואמין, קולח ונוגע בבעיה בלי להיות פסיכולוגיסטי, ועל כך החלטנו להעניק לספרה ציון לשבח.

השופטים

4. "שחרר אותנו, ילדו!" / יעל בן-ברוך

יעל בן ברוך יודעת לספר סיפור. סיפורה זה מיועד לילדים שאך החלו לקרוא, והוא קל וקולח, אף ששני עניינים כבדי משקל עומדים בבסיסו. נושאים אלה, היכולים לפרנס גם רומנים מורכבים למבוגרים, מוגשים לקוראים באופן שיוכלו לעכלם למרות מגבלות טכניות שהם חווים עדיין בקריאה.

הנושא הראשון הוא מפגש רגיש בין תקופת הזקנה לבין ימי הילדות: אודי, בן גילם של הקוראים, בא להתארח אצל סבו וסבתו בימי החופש הגדול. הסב מצר על כך שלא יוכל לסייע בבניית עפיפון לקראת תחרות שתתקיים בקרוב, ואומר במרירות: "כשהייתי ילד, העפיפונים שלי היו הכי טובים בשכונה. אבל עכשיו, אם אני אגע, אני יכול רק לקלקל (...). אפילו את הכף עם המרק כבר קשה לי לקרב אל השפתיים." הפתרון שאודי מציע, "אתה תייעץ ואני אבנה", מחמם לב ומגדיר יחסים בין-דוריים פרודוקטיביים ומתגמלים.

הנושא השני נקרא בלשון הילדים "ברוגז" ובלשון המבוגרים "סכסוך": סבא והשכן אינם מדברים זה עם זה כבר שנים, והדבר מקשה מאוד על שניהם. בין לבין לא נשכחת תחרות העפיפונים. בן ברוך מתארת את הפן החושי, את ההנאה העילאית שבהפרכת עפיפון, כחוויה החוצה גבולות של גיל. "הוא רוצה להרגיש שמים", מסביר אודי רגע לפני שמעיפים את העפיפון בפעם הראשונה. וברגע הבא, שעל שמו נקרא הספר, קורא סבא "שחרר אותנו, ילד!", והוא לא פחות נרגש מנכדו. אלא שבהטסת המבחן העפיפון נוחת בחצרו של השכן, ולמרות האיסור החמור שגוזר עליו סבא אודי מטפס על הגדר כדי "לשחרר" את העפיפון משביו. רגע לפני המנוסה הביתה, כשהעפיפון בידיו, משיא לו השכן עצה: "צריך לקצר את הזנב, ואז הוא ימריא לגובה."

ביום התחרות הופכת עצה זו את העפיפון לעפיפון מנצח. הניצחון מושלם באמת כאשר מתברר בפרק האחרון ששני הנצים העקשנים, סבא ושכנו, משוחחים זה עם זה בידידות - על ענייני עפיפונים כמובן. וכך הצליחה התערבותו של ילד

לשים קץ לסכסוך ששני מבוגרים ליבו שנים.
על יכולתה זו של יעל בן ברוך לרקוח סיפור אנושי מרתק, הנע בחופשיות בין עניינים של ילדים לבין עניינים של מבוגרים, בחרנו להעניק לספרה ציון לשבח.

השופטים

דברי אורי אורלב

בראשית דבריי אני מבקש להודות לצוות השופטים, ובמיוחד לגרשון ברגסון, הנושא את לפיד פרס זאב כבר שנים רבות. כמו כן תודה לקהל הנמצא כאן, שאני מתכבד בנוכחותו. בהזדמנות זאת אני מבקש להודות לאשתי, יערה, הקוראת והמבקרת הראשונה שלי, שלתמיכתה ולביקורתה הכנה וחסרת הפשרות יש חלק חשוב בכתיבתי.

לכל סופר צורת כתיבה מיוחדת משלו. אני בדרך כלל אינני כותב. לרוב אני חי עם איזה רעיון חודש, שנה, שנתיים וגם יותר. כששואלים אותי: מה אתה כותב עכשיו? אני אומר: שום דבר. בכל זאת מה אתה עושה? אני אומר: הולך לדואר, למכולת, מטגן שניצל לבן שלנו, צעיר ילדינו שעוד נשאר בבית.

כשהייתי צעיר יותר, בתקופות הביניים הארוכות בין ספר לספר, הייתי בונה צעצועים לילדינו ומתקן את הצעצועים של ילדי השכנים וגם כל מיני מכשירים בבתי החברים שלנו. זה היה הובי, לא מקצוע. אבל אני כבר לא עושה את זה. כבר אין ילדים בשכונה, גדלו כולם. ובקשר למכשירים - קשה לי להתכופף.

דבר אחד אני ממשיך ועושה כל השנים: אני נפגש עם ילדים, עם בני נוער ולעתים עם מבוגרים, מספר להם סיפורים מהילדות שלי ועונה על שאלותיהם. הילדים וגם המבוגרים שואלים בדרך כלל את אותן השאלות, אבל לפעמים, וזה נדיר, יש משהו יוצא דופן, איזו שאלה מפתיעה וחדשה.

למשל, נערה אחת ביפן אמרה לי: קראתי בביוגרפיה שלך שאבא שלך היה רופא, אז איך זה יכול להיות שאתה בנו הבכור של רופא ואינך רופא בעצמך?
זה היה קל. אמרתי לה: במעמד החברתי שאליו השתייכה משפחתי הייתי נאלץ כנראה להיות רופא, אך למזלי פרצה מלחמה, ההורים שלי לא יכלו להכריח אותי ללכת ללמוד באוניברסיטה, וכך יכולתי להיות מה שרציתי.

או, למשל, ילד אחד בגרמניה שאל אותי: האם אתה יכול להרוג אדם אחר בזמן מלחמה? זה היה קשה יותר. הייתי צריך להסביר שאם עליך להגן על הילדים שלך לפעמים אתה חייב להרוג את מי שהולך להרוג אותם. אחד המורים העיר לי אחר כך:

ביחס לילדים אולי זה נכון, אבל אם מדובר רק בכך עצמך? טוב, אמרתי, אני מעדיף להישאר בחיים. ואז הוא אומר: אני מוכן למות ולא להרוג. לא אמרתי כלום, רק הסתכלתי איך הוא אוכל את הפירה המתובל שלו: הוא התחיל בשולי הצלחת, ולאט לאט, בסיבובים, התקדם אל המרכז, וכשהגיע, השאיר קצת והניח את הכלים. נערה אחת מכיתה ח' שאלה אותי: מה עשית בגטו? אמרתי לה: לפני ההשמדה? אחרי שחזרתי מהמורה הפרטית שלי והכנתי את השיעורים, הייתי יורד לחצר לשחק עם הילדים כדורגל. היא הופתעה: איך זה יכול להיות? לא היית קשור כל הזמן? אני חושב שאילו היינו מלמדים את הילדים בבתי הספר יותר על החיים, ולא רק על המוות באותה תקופה, השאלה הזאת לא הייתה נשאלת. ילד אחד מכיתה ו' בירושלים הפתיע אותי ממש. הוא שאל אותי: אילו לא היה לך אח קטן, האם בכל זאת היית שורד בשואה? לא ידעתי מה לענות. אמרתי לו: זאת שאלה מאוד חכמה, אני צריך לחשוב על כך. תן לי את הכתובת שלך, ואכתוב לך. כתבתי לו שאי אפשר לדעת כמובן, אך אין ספק שהעובדה שהיה לי תמיד מישהו לדבר אליו, לשחק איתו לנצח ו"להפליק" לו קצת, ומצד שני מישהו שהייתי אחראי על חייו כשהיינו שנינו לבד, להחביא אותו, לברוח אתו, להגן עליו - כשיש מישהו קטן ממך שאתה אחראי על חייו, זה עושה אותך הרבה יותר חזק. כך כתבתי לו. בעצם גם אחרי שכתבתי לו את תשובתי אני ממשיך וחושב על השאלה שלו. אינני רוצה שתישארו עם ההרגשה שרוב ספריי מבוססים על זיכרונות ילדותי מתקופת המלחמה. מבין שלושים ואחד הספרים שכתבתי עד כה שישה או שבעה קשורים בצורה זו או אחרת לנושא. גם על הספרים האחרים אני משוחח עם הילדים, למשל על ספרי "חיית החושך". דרך אגב, אלה הן הפגישות האהובות עליי ביותר. אין לי דוגמה של שאלה מפתיעה בעניין החושך, אבל הילדים מספרים על עצמם סיפורים מפתיעים. אחד הסיפורים שאני אוהב לצטט: "לפעמים כשאני הולכת לישון נדמה לי שיש אריה מתחת למיטה שלי והוא מחכה שאעלה למיטה ואז הוא יחטוף את הרגל שלי ויאכל אותה. אני מקווה שאמשיך לפחוד עד שאהיה זקנה. פשוט אני אוהבת לפחוד פחד מוות."

אמנם לא רשמתי לי שאלה מפתיעה בעניין החושך. אבל רשמתי לי תשובה מפתיעה. השאלה הייתה: "מה דעתכם, חיית החושך היא דמיון או מציאות?" אחד הילדים הצביע ואמר: "אני חושב שחיית החושך היא גם דמיון וגם מציאות, מפני שחיית חושך אפשר ליצור רק בדמיון, אבל אפשר לבטוח בה כאילו שהיא אמיתית." עד כאן דבריו של ירון מכיתה ג'. והרי זה מה שכולנו עושים, הכותבים והקוראים.

הישגיו של אורי אורלב

ג' ברגסון

חלק גדול מזכויותיו של אורי אורלב הם על תרגומיו לעברית של יצירותיו של קורצ'אק. קורצ'אק החל לפרסם את יצירותיו לפני קרוב למאה שנים, ומאז ועד היום תורגמו ספריו בתחומים שונים להרבה שפות.

אני רוצה רק לציין, שבשנת 1972 הוצאה רשימה ביבליוגרפית של ספריו, מוערת על ידי גדליה אלקושי, הכוללת 532 כותרים, והשתתפו בו מיטב המהנדסים הפדגוגיים, אנשי חברה, סופרים ומתרגמים. אמנה כמה מהם: דב סדן, שמשון מלצר, אריה בוכנר, פרליס, ירחמיאל וינגרטן, ליכטנבוים, יצחק כצנלסון, גלעד זרובבל, יעקב צוק, ברוך קורצווייל, יצחק גרינבוים ועקיבא סימון. אחריהם בא דור שני שתרגם את ספרי קורצ'אק ועסק במורשתו: אדיר כהן, שבח אדן, מנחם רגב ואחרים. את תרומתם אפשר למצוא בחוברות "דיוני הקונגרס הבינלאומי" בהוצאת אוניברסיטת חיפה והאגודה ע"ש יאנוש קורצ'אק.

אורי אורלב תרגם חלק מספריו של קורצ'אק החל משנות ה-70, כדלקמן:

- המלך מתיא הראשון א' ו-ב', 275 עמ'

- פשיטת הרגל של ג'ק הקטן, 1985, הקה"מ

- קיטוש המכשף, 1987 (תרגום מחדש).

בשנתיים האחרונות תרגם אורי אורלב מחדש את ספריו של קורצ'אק, שיצאו על ידי "יד ושם" והאגודה ע"ש יאנוש קורצ'אק ב-7 כרכים. הכרך הראשון בלבד תורגם ונערך על ידי יונה ואלכסנדר סנד, ויצא בהוצאת הקה"מ, וששת הכרכים הנוספים נערכו על ידי שבח אדן.

אלה נושאי הכרכים:

- כרך א': איך לאהוב ילד

- כרך ב': פרוזה פיוטית

- כרך ג': סיפורי הקייטנות: מושקים יושקים ושרולים, יוזקים ישקים ופרנקים

- כרך ד': ילדי רחוב וילד הטרקלין

- כרך ה': התהילה וסיפורים אחרים

- כרך ו'ז': הומורסקות ופיליטונים.

בזכות בקיאותו של אורלב בפולנית ובעברית אנו קוראים בספרים ואין אנו מרגישים שהם תורגמו. ואציין רק פרט אחד מאמנותו של אורי אורלב:

התחלות וסיימים בסיפוריו של קורצ'אק לילד

התחלתה של היצירה היא ודאי אחד הגורמים העשויים לגרות את הילד לקריאה, והיא חשובה מאוד. לכן אני רוצה לנסות לבדוק איך ראה קורצ'אק את ההתחלות ואת הסיימים בסיפוריו. אביא דוגמה אחת: "קשה מאוד התחלתו של סיפור. צריך מיד לומר הרבה, ואם ייאמר בבת אחת יותר מדי, הכול עלול להתבלבל." זוהי הפתיחה של הסיפור "התהילה".

קורצ'אק קושר את ההתחלה אל הסוף, ויוצר כעין מעגל אחד סגור בסיפור. לדוגמה: הסיפור "למה צועק, אימא?" מתחיל ב"הוי, כמה הוא צועק, עד כמה הוא איום כאשר הוא צועק, מתייראים מפניו בכל העיר". והסיום: "אני מוכרח לצעוק. לולא הייתי צועק, היו הכול מטפסים ועולים לי על הראש, אני מוכרח לעמוד על נפשי".

אם כן, הפתיחה - או מה שאנחנו קוראים "האקספוזיציה" או בעברית "המיצג" - היא חלק הכרחי בסיפור, התורם בדרך כלל להבנת העלילה או להבנת הדברים שיבואו לאחר מכן. האקספוזיציה מציגה או יוצרת את הגירוי לילד, ואולי גם למבוגר, כדי שמרגע שיקרא את המשפטים הראשונים יהיה מגורה במידה מספקת להמשיך ולקרוא בספר. החומרים במיצג מקלים על הבנת הדברים אשר יתרחשו לאחר מכן.

לכן סופרים רבים מקדישים תשומת לב למיצג, לאקספוזיציה. והן שונות ומשונות, הפתיחות; ההתחלות מגוונות. חוקרים ותיאורטיקנים של ספרות מנסים לסווג אותן. אני אמנה את הווריאנטים השונים של הפתיחות, ובעקבותיהם את הפתיחות והסיימים בכתבי קורצ'אק:

- יש התחלה רגילה, פתיחה רגילה, ליניארית: מתחילים באל"ף, ממשיכים בבי"ת, ומגיעים לגימ"ל ולדל"ת.

- יש פתיחה מתומצתת: ממשפטים מעטים אנחנו יודעים כבר על מה ירצה הסופר לדבר.

- יש פתיחה מתמשכת, שלעתים קרובות דוחה אותנו מלהמשיך ולקרוא משום שאין לנו די סבלנות להתוודע אל החומרים השונים המרובים המובאים שם.

- יש פתיחה שהיא קטלוג של אבזרים, כמו שקורצ'אק אומר: "אני אדבר או אביא לפניכם חמישה ילדים, סבתא זקנה, דוד, חתול ועוד אנשים" וכן הלאה.

- יש פתיחה שמתחילה בעלילה סוערת, כלומר עדיין איננו יודעים מי האנשים אשר יסופר עליהם ואנו כבר בתוך תוכם של העלילה ושל סיפור המעשה.
- יש פתיחה שהיא הסוף, היינו מבנה הפוך: אנחנו קוראים את הסוף, ועל ידי כך רוצים לדעת איך התפתחו העניינים עד שהגיעו אל הסוף.
- יש פתיחה פילוסופית, המקשרת בעקיפין או במישרין אל העלילה.
- יש פתיחה שהיא מיצג דמות, היינו אפיון של הגיבור שידובר עליו בהרחבה.
- יש התחלה מהאמצע: מתחילים באמצע הסיפור ואחר־כך הסופר חוזר לראשית הסיפור ומסיים.
- ויש התחלה שהיא תמונה סיפורית, היינו אטמוספירה שהסופר מנסה ליצור כדי להכניס אותנו אל האווירה של סיפור המעשה.
- הווריאנטים אפוא רבים מאוד.

לעומת זאת, אפשר באופן כללי לסווג את הסיומים לשניים: סיום סגור או סיום פתוח. הסיום הסגור קשור אל הראשית וסוגר את המעגל, והסיום הפתוח - פתוח פשוטו כמשמעו, וכל אחד יכול להמשיך את סיפור המעשה, את התפתחות הדמויות, להוליכנו לכל מקום שירצה כיד הדמיון הטובה עליו. באיזו מידה הסיום חשוב לנו, למחנכים? הוא חשוב בהחלט משום שהסיום, האקורד, הוא המשפיע על הילד ועל נפש הילד, והדברים ידועים. אסתמך על משפטים מעטים של חוקר האגדות בטלהיים בספרו "קסמן של אגדות". וכך הוא אומר: "... הסיום במיתוסים כמעט תמיד טרגי, ואילו באגדות תמיד שמח... המיתוס פסימי, ואילו האגדה אופטימית. לכן השפיעה האגדה השפעה חיובית על נפש הילד. ועם תום הקריאה - זוהי דעה נפוצה - יש סיפוק, יש הרגשה שמחה, יש הנאה, ולכן הילד חוזר לספרים אחרים."

קורצ'אק משתמש בסיומים מגוונים מאוד. נראה עכשיו, איך הוא מקשר את ההתחלה לסוף: בסיפור "המעשייה של הרשקה. הרשקה לומד בבית־הספר, ואביו חייט. גם אסתר תלמד בבית־הספר. אמם מבשלת, מסדרת את הבית, כובסת, מתקנת גרביים. כבר במיצג, באקספוזיציה, נמצאים כל הגיבורים אשר עליהם ידובר בסיפור הזה. ובהמשך: אבא תופר והרשקה קורא, כותב, שר; גם אסתר מציירת ושרה. האקספוזיציה הזאת הורחבה במקצת ובה הדמויות הראשיות, אשר עליהן ידובר.

ואסיים בעיון באחד מסיפוריו המפורסמים, ואולי המפורסמים ביותר של

קורצ'אק: "המלך מתיא". כאן ההתחלה היא מסוג העלילה הסוערת. הפרק הראשון (במקור) מסתיים בדו־שיח בין המלך־האב לבין יורש העצר. נושא השיחה - מוות. המלך אומר: "איני רוצה למות, איני רוצה להשאירך בודד".

והסיום: הם יצאו לרחוב כדי להביט בפעם האחרונה במלכם. האזרחים לא צעקו "יחי המלך" משום שמלכם הולך לקראת המוות.

בפתיחה - המלך גוסס, לא יראהו עוד.

ובסיום הכול יצאו לרחוב לראות בפעם האחרונה את מלכם.

בפרק הראשון השרים צוחקים, ומתיא מהרהר, חושב: "אשלם להם כגמולם כשאהיה מלך".

בפרק האחרון מתיא דורש שיכירו בו כמלך, ואולם גם אם ישפטו אותו, הוא יישאר מלך.

בפרק הראשון - חוק על ירושת המלכות.

בפרק המסיים - חתימה על ויתור על המלכות.

סיום סגור, סיום המעגל.

וכך הסיום גם ב"מתיא באי השומם":

הפתיחה סוערת. רע ונורא היה למתיא בבית־הסוהר. והסיום סופי, סגור ומוחלט. על ההר הרם של האי השומם טמנו את מתיא, קישטו את קברו בפרחים, ומעל קברו כנריות שרות.

ומאין שאב קורצ'אק את הדרך הזאת של ההתחלות והסיומים? ודאי מן הספרות הקלסית.

את זכותו של אורלב לקבלת הפרס פירשו והסבירו חבר השופטים. גם אם אוסיף כהנה וכהנה - לא נמצה את הישגיו ואת ערכיו.

הערה: המספר של השנה הוא שנת השלושים ובטעות נרשם 29

עיון ומחקר

דמות האישה בראי מעשיות ואגדות

על ספרה של הרצליה רז, "הנערה שאהבה סכנות"¹
מאת לאה חובב

פתיחה

"מחקר ספרות הנשים קיבל תאוצה מיוחדת החל משנות השישים, עם עלייתה של התנועה הפמיניסטית", כדברי חיה שחם בספרה "נשים ומסכות"². דמות האישה תופסת מקום רחב בז'אנרים ספרותיים שונים, בשירה, בסיפורת, בדרמה ובספרות העממית הכוללת מעשיות ואגדות. סינדרלה ואופליה בספרות העולמית מכאן, ורחל וברוריה בספרות היהודית מכאן, הן רק מעט מן הדמויות שמשוררים וסופרים בחרו לכתוב עליהן ולהציג את עולמן הפנימי, ודרךן את עולמם הם. הנשים בספרות, כמו בחיים, הן רב־גוניות: מהן טובות ונאמנות ומהן סוררות ורעות. הספרות הפמיניסטית בוחרת להציג את האישה החיובית, הנאבקת ברע וחותרת למימוש עצמי.

ספרה של הרצליה רז, "הנערה שאהבה סכנות", נכלל בספרות הפמיניסטית בהיותו אוסף של אגדות ומעשיות "על אודות נערות, נשים ואמהות הלוקחות את גורלן בידיהן ונאבקות - למען גיבוש אישיותן כשהן צעירות, על מימוש זכויותיהן כשהן נשים - ועומדות בגאווה במילוי תפקידן כאמהות" (מתוך ההקדמה, עמ' 7). דמויות הנשים בספר זה הן חיוביות בלבד: "נשים נאמנות, אמהות בעלות אישיות עצמאית ונערות המחפשות את מימוש עצמן בכוחות עצמן" (שם, עמ' 8). לא נמצא בספר סיפורים על פן האישה הנואפת או האם החורגת. הנשים חכמות ונועזות בלבד והאמהות מצילות ותומכות.

בבחירתה של המחברת להציג את החיוב ואת הטוב יש מסר לקורא. בהערות ובהארות שבספר ניכרות ידיעותיה הרחבות של הרצליה רז והיכרותה את הספרות העממית לסוגיה, נושא שעסקה בו שנים רבות, והיא מביאה מקבילות רבות גם ליסוד התוקפני וה"בולעני" שבאמהות. אולם בספר זה שורה על הקורא רוח המעשייה שסופה טוב, והיא גורמת לקורא ליהנות מן הדמויות הגורמות אך טוב לעצמן ולזולתן, להעריך אותן ולהכיר בערכן ובתעוזתן, ובזה ערכו וחיבתו של הספר.

1. הרצליה רז, הנערה שאהבה סכנות, משכל-ידיעות אחרונות, ספרי חמד, 2002.
2. חיה שחם, נשים ומסכות, מאשת לוט עד סינדרלה - תדמויות שאולות וייצוגי הדמות הנשית בשירי משוררות עבריות, הקיבוץ המאוחד, 2001.

הספר נחלק לשני חלקים, וכל חלק נחלק לשלושה מדורים. החלק הראשון כולל את הסיפורים עצמם, מעשיות ואגדות, ואילו בחלק השני מובאות הערות והארות, ובהן מחקר וביבליוגרפיה על כל יצירה וגלגוליה. שלושת המדורים שבכל חלק מקבילים זה לזה: מעשיות ואגדות על נערות ובמקביל ניתוח כל מעשייה וביבליוגרפיה רחבה. כך במדור מעשיות ואגדות על נשים ובמדור השלישי - על אמהות. הקורא את המעשייה ורוצה להעמיק בפשרה ולעמוד על גלגוליה בעמים שונים, יוכל למצוא בנקל את הדברים בחלק השני של הספר, שבו המחברת מנתחת את הסיפור, משווה אותו למקבילות אחרות, ומאירה את הסמליות הנסתרת בו מתוך היכרות עם הספרות העממית לסוגיה.

חלוקה זו של הספר לטקסטים מכאן ולניתוח ולהערות מכאן מרחיבה ומגוונת את מעגל הקוראים שלשמש מיועד הספר. אם החלק המכיל אגדות ומעשיות "מכוון לקורא/קוראת האוהבים ספרות רומנטית ובעיקר סיפורי-עם ואגדות", לקוראים הנהנים מעצם הקריאה בלי רצון לחקור ולהתעמק בגלגוליה של היצירה, הרי החלק השני "מכוון לקוראים ולקוראות סקרנים, כאלה האוהבים לקרוא בין השורות, ומחפשים דרך להבין את עצמם באמצעות יצירות ספרותיות" (שם, עמ' 8). חלק זה הוא חומר עזר מעולה למורים העוסקים בהוראת הספרות העממית ולחוקרים המתעניינים בנושא. במיוחד מפרות את החשיבה רשימות גלגוליות הנוסחאות הניתנות לכל סיפור, שמהן יכול המעיין והמורה ליצור השוואות מעניינות תוך העמקה בכל נוסח.

אביא דוגמה מן הסיפור הראשון שבקובץ, שעל שמו הוא נקרא: "הנערה שאהבה סכנות" (עמ' 11-14). בסיפור אפריקני זה יוצאת הגיבורה למסע הרפתקאות מסוכן, ואינה מוכנה להינשא לאיש אלא ל"אדם-נחש". אחרי חיפושים רבים היא מוצאת אותו בבית אמו בדמות נחש. לאחר שהיא מסכימה להינשא לו ומנשקת אותו, נופל עור הנחש, ומתוך הנשל מופיע גבר גבוה ונאה. היא זורקת את הנשל לתנור, והם באים לבית אביו של הגבר ראש השבט, שהודיע על הבשורה לאביה ולבני שבטה, שבאו לשמוח בשמחת הכלולות.

על סיפור זה כותבת הרצליה רוז בהערות: "הסיפור הזה מאפריקה הוא אחד מהנוסחים הרבים מאוד של המוטיב 'היפה והחיה'" (עמ' 119). וכאן בא פירוט של נוסחי הסיפור בעמים שונים תוך הדגשת הגרעין העיקרי של הסיפור, התאהבות נערה במפלצת, ובזכות אהבתה חוזרת המפלצת להיות בין אנוש מקסים. בין גלגולי הסיפור מביאה המחברת את הסיפור היווני "אמור ופסיכה", שאף בו מופיעה דמות הגבר בלבוש נחש. ניתוח הסיפור מעניין, ואילו נלווים המחקרים

של אריק נוימן, "אמור ופסיכה" (1981), ברוננו בטלהיים, בתוך "קסמן של אגדות" (1980), עליזה שנהר, "המעשיות העממיות על החתן-החיה" (1984), ועוד הרבה. ביבליוגרפיה זו מעמיקה את הבנת המוטיב ואת הסיפור שלפנינו, ומרחיבה את ידיעותיהם של הקוראים. עם זאת, מובן שהניתוחים וההשוואות שבהערות הם פרי רוחה של המחברת, וגם אם לא יסכים הקורא עם הכול, הם יוצרים דיאלוג ספרותי מעורר מחשבה ומפרה את הדעת.

העקורות

מקורות האגדות והמעשיות רבים ומגוונים. בצד סיפורי עמים, שהם מרבית הספר, המחברת מביאה גם אגדות חז"ל וסיפורי עם יהודיים. אולם הרצליה רז לא לקחה מן המוכן. ברוב הסיפורים אנו מוצאים שהיא עצמה תרגמה ועיבדה אותם, הן מן הכתוב והן מתוך שמיעה בעל-פה. אם בחלק הראשון כתוב ככותרת משנה "על פי סיפור-עם אפריקני", הרי כותרת המשנה בחלק השני מפרטת: "תרגמתי ועיבדתי על פי סיפור עם ששמעתי באנגלית" (עמ' 119). או: "עיבדתי על פי מעשייה קוריאנית שנכתבה באנגלית" (עמ' 122). לסיפור "וסיליסה החמודה", שהוא נוסח של "סינדרלה", המקור הוא אישי: "תרגמתי ועיבדתי על פי סיפור שסיפרה לי אמי ברוסית" (עמ' 131). לפעמים שאבה המעבדת מנוסחים שונים ושזרה סיפר אחד, כגון "לטיפה החכמה": "מעשייה מזרחית שעיצבתי על פי מקורות שונים" (עמ' 140).

המעשיות והאגדות היהודיות מעובדות אף הן, בין אם מקורן בתלמוד ובמדרשים ובין אם המעבדת שמעה אותן מפי אדם מסוים; למשל: "רשמתי ועיבדתי מפיו של ישראל כובני, מיוצאי תימן", כמקור לסיפור "מעשה בנערה פותרת חידות" (עמ' 145). וכן: "עיבדתי מתוך תלמוד בבלי, תענית ח' ", לסיפור "הנערה הנאמנה" (עמ' 148), שהוא גרסה לאגדה הידועה "חולדה ובור".

שתי מסקנות עולות מתוך בדיקת המקורות: א. הספר הוא עיבוד של היצירות בידי הרצליה רז, ונוסחן הוא באחריותה הבלעדית. עובדה זו מצדיקה את הכינוי "המעבדת" ולא "המלקטת", כפי שהדבר רווח באנתולוגיות שונות. ב. סיפורים רבים הם חדשים לקוראים, ואין למצוא אותם באוספים אחרים, שכן יש כאן עדות של שמיעה ורישום מפי מספרים שונים. לכך יש ערך רב, שהרי הספרות העממית היא ספרות שבעל-פה העוברת מדור לדור מפי מספרים עממיים. הרישום של מעשיות-עם אלה חשוב, כי המספרים הולכים לעולמם ואין להם ממשיכים. במפעל "אסעי", אוסף סיפורי עדות ישראל שייסד פרופ' דב נוי, עשו עבודה עצומה ברישום הסיפורים העממיים, וכך שימרו לדורות הבאים יצירות שהיו יורדות לטמיון. הרצליה רז תרמה לעניין זה בספרה. אולם אם ב"אסעי"

הקפידו לתת נוסח מדויק של הסיפורים, הרי כאן שינתה המעבדת על ידי העיבוד האישי שלה, שאולי פגע באותנטיות של הסיפור.

הסיפורים שבכל מדור

הספר כולל עשרים וארבעה סיפורים הנחלקים באופן בלתי שווה לשלושת המדורים: במדור "מעשיות ואגדות על נערות" מובאים אחד-עשר סיפורים, והוא המדור העשיר ביותר. במדור השני, על הנשים, חמישה סיפורים בלבד, ובמדור השלישי, על האמהות - שמונה סיפורים.

מדור הנערות

הרצליה רז, כמורה ותיקה וכחוקרת ספרות ילדים ונוער, עסקה הרבה בגיל ההתבגרות. לא אחת שמעתי מפיה, כי המעשייה הולמת את החינוך בגיל ההתבגרות, ומעשיות רבות הנראות ממבט ראשון כסיפור לילדים מכילות בעצם באופן מרומז וכמוס מסרים למתבגרים.

בהקדמתה לחלק השני היא אומרת במפורש על מדור הנערות: "הסיפורים שבחרתי לפרק זה מבטאים מצבי התבגרות שונים. כל הסיפורים בפרק זה עניינם מאבק. המתבגרת מתקשה להכיר ולהבין את עצמה... ורק תוך מאבק פנימי לומדת לקבל את נשיותה ואינה מוותרת על מימוש אישיותה" (עמ' 115). זוהי גישה פמיניסטית מובהקת!

אביא לדוגמה את הסיפור "הנסיכה היושבת בחלון" (עמ' 42), על פי סיפור מצרי עתיק. לנו מוכר המוטיב המרכזי שבסיפור מן האגדה "בת המלך ובן זוגה", שאותו עיבד ביאליק לשני נוסחים: "אגדת שלושה וארבעה" בתוך "ויהי היום". גם כאן בונה המלך, אבי הנערה, מגדל מוקף חומה שבו הושיב את בתו, עם שהוא מנסה את הנסיכים המשחרים לפתחה שליהם לטפס למגדל כדי לשאתה לאישה. הנער שהצליח לטפס מסתיר את זהותו, ואינו מגלה שהוא נסיך. הנערה מושכת אותו לחלונה, ונאבקת על זכותה להינשא לו. הרצליה רז מציינת ש"זוהי מעשיית התבגרות טיפוסית" (עמ' 134). האב שומר על השליטה על חיי בתו לעצמו, ורק אחרי מאבק משחרר אותה לממש את עצמה. בניתוח הסיפור עומדת הרצליה רז על ההבדלים בין נוסח זה לבין נוסח האגדה היהודית המעדיפה את הכושר הרוחני שבאפיון הבחור, כיאה להשקפת עולם יהודית.

מדור הנשים

מתוך חמשת הסיפורים שבמדור זה יש לי השגה על הכללתם של שני סיפורים. בסיפור "הנערה הנאמנה" ("חולדה ובור") הגיבורה היא נערה, כפי שכתוב בכותרת. גם בהערות מדגישה רז: "זו נערה, לא אישה" (עמ' 148). אם כן, למה

נכללה אגדה זו במדור הנשים? והרי כל הסיפור סובב סביב הבטחת הנישואים, דחייתם וזניחת הנערה על ידי הבחור שהבטיח לשאתה! רק בסיום הסיפור, אחרי תלאות רבות וסבל לשני הצדדים, הם נישאים.

הסיפור האחר הוא "חמדני וקציפה", שבו איילה עוזרת לחמדני איש האשפות העני לעלות לגדולה ולשאת את בת הסולטן. בהערות כותבת הרצליה רז שזה סיפור על זוגיות. ואמנם יש בסיפור משפט אחד הנאמר על ידי אשתו של חמדני: "על הגבר להיוועץ באישתו ועל האישה להיוועץ בבעלה, ואז שניהם מבורכים" (עמ' 77). אולם עיקרו של הסיפור, לפי הבנתי, הוא העזרה של בעל-חיים מואנש, האיילה המדברת, לאדם כפוי טובה. שלא כבמעשיית "החתול במגפיים", שבה החתול עוזר לבן הטוחן ובא על שכרו, אין חמדני מכיר טובה לאיילה, אינו מטפל בה בשעת חולייה, ועל כן הוא נענש וחוזר למצבו הראשון, לחטט באשפה. אולי אפשר לראות באיילה מטונימיה לאישה התומכת ועוזרת, אך לא כך בסיפור זה. לכן לדעתי, אין הוא מתאים למדור הנשים.

בשאר הסיפורים מתוארות נשים אוהבות ונאמנות. מפורסמת היא האגדה המדרשית, "מעשה באישה חכמה", הנוטלת את בעלה לבית אביה כשהוא ישן, כי הוא "החפץ היקר ביותר ללבה". כאן נזכר בפירוש רבי שמעון בר-יוחאי הגורם בתפילתו להיפקדותם בבן (עמ' 66-67).

פדור האמהות

שמונת הסיפורים שבמדור האמהות מתמקדים ביחסים של אמהות לילדיהן. הקשר הטבעי העז שבין אם לפרי בטנה בולט בסיפור "חוט הלב" שכתב מכס נורדאו, והוא הסיפור היחיד שאיננו עממי אלא, כפי שמציינת המחברת בהערות, "מכס נורדאו כתב אותו בסגנון של סיפור פלא, בסגנון של מעשייה, ולכן הוא סיפור 'דמוי מעשייה'" (עמ' 163). הוא נכלל בספר עקב "מאבקה של אישה על אמהותה". האגדה היהודית המפורסמת על ברוריה אשת רבי מאיר, שכיסתה מבעלה את דבר מות בניהם ביום השבת כדי לא לחלל שבת, פותחת את המדור. גבורתה של ברוריה כאם שכולה ומקדשת את השבת והתאפקותה מלהתאבל בשבת ראויות לציון. מוטיב מפורסם המופיע בתנ"ך ב"משפט שלמה" (מלכים א, פרק ג, פס' טז-כח) עולה בסיפור "האם האמיתית" (עמ' 94). כאן מופיעה גרסה על פי סיפור-עם הודי. הריב על התינוק הוא בין האם והשדה הרוצה לחטוף אותו, והחכם השופט ביניהן הוא בודהא. אף כאן מכריע השופט על פי רחמיה של האם האמיתית, שאינה מוכנה להכאיב לבנה. זו הוכחה נוספת לגלגולו של מוטיב כל עולמי בספרות העממית בישראל ובעמים. בסיפור "הקמטים של אימא" (עמ' 108) משולב יסוד על-טבעי, כבמעשיות רבות.

טבילה ב"מעין פלאים" מחזירה לטובלת בו את הנעורים. זהו ביטוי למשאלה כמוסה המצויה אצל רבים. אולם כאן הבת תובעת מאמה את "הקמטים היפים" שבפניה, ואינה מוכנה לקבלה שונה וצעירה. היופי שבזקנה ואהבת הבת לאמה כמות שהיא הם מיופיו של הסיפור.

ערכים באגדות ובמעשיות

באגדה היהודית מצויים על פי רוב ערכים חיוביים שאפשר לחנך על ידם. מה שאין כן ברבות מן המעשיות של העמים, שבהן אכזריות ורוע לב מאפיינים רבים מן הגיבורים. מובן שמצויות מעשיות שיש בהן ערכים חיוביים וגיבורים הנאבקים על הטוב. מבחר הסיפורים שבספר זה, כפי שצוין לעיל, שבו הנערות, הנשים והאמהות מייצגות את החיוב שבהן, מציג מגוון של ערכים ראויים לציון. באגדות היהודיות מצוי ערך מרכזי, צדקה תציל ממוות. זהו עיקר המסר בסיפור "הבת היפה" (עמ' 54), על בתו של ר' עקיבא שנתנה צדקה לעני וכך ניצלה ממוות בידי נחש ביום חופתה.

"הנערה הנאמנה" (עמ' 63), היא חולדה שבסיפור "חולדה ובור", שומרת על תומתה ואינה נענית לבחור בטרם יישאנה לאישה. היא שומרת על הבטחתה ואינה מוכנה להינשא לאחר.

אהבת אמת לבעל זוכה בשכר בסיפור "מעשה באישה חכמה" (עמ' 66). הזוג, שלא נפקד בבנים, פונה לרבי שמעון בר-יוחאי והוא ממליץ בפניהם להיפרד מתוך סעודה ומשתה. הבעל מתיר לאישתו לקחת לבית אביה רק חפץ אחד, וכאשר הוא מתבסס ונרדם היא לוקחת אותו לבית אביה. רבי שמעון בר-יוחאי, הרואה שיש כאן אהבת אמת, מתפלל עליהם, והם נפקדים בבן.

על ברוריה אשת רבי מאיר כתבנו לעיל. דבריה על "הפיקדון" הם גם חכמה וגם גבורה. היא מנחמת את בעלה באמרה: "ה' נתן וה' לקח, יהי שם ה' מבורך". היופי הפנימי של האישה עולה בחשיבותו על מראהו החיצוני. בסיפור "מעשה באישה שפניה כפני בהמה" (עמ' 83) מתוארת בת תלמיד חכם מכוערת, אך המגשימה את עצמה בלדתה בן שהיא מחנכת אותו לתורה ולמעשים טובים והוא משיב לה את בעלה שעזבה. היא זוכה לעזרת אליהו הנביא המשיב לה גם את יופייה החיצוני.

אלה מעט מן הערכים המובאים באוסף הסיפורים בספר זה, שמייצגות אותם נערות, נשים ואמהות חכמות, נאמנות ואוהבות. כל הקורא בספר מתבסס מדמותן של הנשים, מגבורתן וממסירותן הן לבעליהן והן לילדיהן. ועל כך מגיע יישר כוח להרצליה רז, שליקטה ועיבדה, תרגמה וכינסה את הסיפורים בספר נאה ונגיש לכל קורא.

"הבחורים שלנו יודעים הכול"

(על סופרת הילדים פרים זינגר)

מאת מנחם רגב

"הציונות כתנועה לאומית הדוגלת גם במהפכה חברתית ראתה מאז ומתמיד את החינוך ככלי להגשמת מטרותיה וייעדה לו שני תפקידים מרכזיים: להכשיר את הדור הצעיר על פי האידיאולוגיה הציונית, כדי שיהיה מוכן להמשיך לפעול למען מימוש מטרותיה ולפתח את התרבות העברית החדשה בארץ-ישראל". הדברים האלה מצוטטים מתוך מחקרה של רחל אלבוים-דרור, "החינוך בארץ-ישראל", בתוך מחקרה החשוב של שושנה סיטון "חינוך ברוח המולדת".¹

נוסף לערכים חינוכיים שהתממשו, למשל, בתכניות לימודים ובספרי לימוד, באים הדברים לידי ביטוי גם בספרי ילדים שנתפרסמו בתקופת היישוב ובשנותיה הראשונות של מדינת ישראל. מחברי הסיפורים והשירים לילדים ולבני נוער הפנימו את הערכים הציוניים שהם האמינו בהם וייחסו להם חשיבות רבה. יוצרים כמו אליעזר שמאלי, ברכה חבס, ימימה טשרנוביץ-אבידר, מרים ילן-שטקליס ואחרים ראו את עצמם כחלק מן "המהפכה הציונית". הרבה מן היצירות שנכתבו בארץ משנות העשרים ואילך נוצרו מתוך מגמה ברורה של עיצוב אופיו של הדור הצעיר.

על פי סיטון שלטו שני סמלים מרכזיים בתכניות הלימודים (ואנחנו נוסיף - ובספרי הילדים): **האדמה והעץ**. היא מרחיבה ומפרטת: "האדמה סימלה את הבסיס האיתן והמוצק שעליו נבנתה החברה העברית החדשה, בסיס פיזי ורוחני כאחד; כלומר, האדמה איננה רק ארץ-ישראל הפיזית, אלא גם היסוד הרוחני שממנו תצמח התרבות העברית, כי בלא קשר לאדמת ארץ-ישראל אין לתרבות העברית החדשה סיכוי להתפתח ולהיות תרבות מקורית גבוהה. (...) רעיון האדמה עומד בניגוד גמור לערכי החיים הגלותיים ולמושגיהם שנרכשו במשך מאות שנות הנדודים. (...) יש בו אהבה אל היציב, אל הממשי, אל העולם המושרש. הוא מלמד את היהודי להיאחז במשהו נצחי, בקשר שלא ייפסק לעולם. כל זאת בניגוד לארעיות, לתלישות, ל'בהילות החולנית' ול'תחרות החולנית' שמאפיינת את חיי היהודים בגולה. **דבקות ברעיון האדמה פירושה, אם כן, גם השתחררות מהגלות.**"

הסמל השני הוא **העץ**, "והוא מסמל את הקשר אל האדמה. עץ תלוש מן הקרקע אינו יכול להתקיים, וכך גם הישראלי החדש, שהאדמה היא הבסיס הפיזי והנפשי שלו. נטיעת עצים היא סמל לתהליך הנטיעה מחדש של העם היהודי בארץ-

ישראל, והפרחת השממה היא גם עשייה סמלית בהיותה משקפת את תהליך השיקום וההחייאה לא רק של ארץ-ישראל אלא גם של עם ישראל." כל אלה באו לידי ביטוי הן בספרות הילדים העברית והן בעיתונות לילדים; הנושאים הנפוצים היו תיאור האושר בחיי החלוצים במושב ובקיבוץ, תיאור מפורט של נופים, שמות של עצים ופרחים, סיפורים ושירים על בעלי החיים במשק, ההתגייסות הנלהבת של הילדים לעבודות החקלאיות, ומעל כל אלה שלילת העיר ואורח החיים שהיא מייצגת.

היהודים החדשים

המשורר זאב, שחי בשנים 1900-1968, העניק לספרות הילדים הישראלית שירים ליריים מקסימים, ונוסף לזאת ליוותה אותו ואת יצירותיו האידיאולוגיה הציונית שהאמין בה בכל לבו (הוא היה גם קצין החינוך הראשי של צה"ל, וכן עורכו של "דבר לילדים"). הוא האמין שכאן בארץ קם "יהודי חדש", והוא תיאר אותו בקלילות ובהומור בכמה משיריו שנכללו בזמנו במקראות לבתי הספר. בשירו "הבחורים שלנו" הוא מתאר קבוצת פועלים שבעבודת צוות מצליחים להעלות קורות ברזל למרומי הפיגומים של הבניין. השיר נפתח בהלל ובשבח ליכולתם ולהישגיהם של מגשימי המהפכה הציונית:

הבחורים שלנו -	דרך לסלול,	חוסים למתוח
יודעים הכול.	אוטו לנהוג,	בשביל החשמל -
בית לבנות,	לתקן גלגל,	היכול!

הקהל צופה בהתרגשות במשימה הגדולה של העלאת קורות הברזל למרומי הבניין: "על הפיגום / שניים עמדו, / ארבעה למטה / עבדו ושתקו." אחד מהם מפקד על קצב ההעלאה, "והם - / הרימו". השיר סוגר את מעגל התהילה בשורות מתוך הפתיחה: "ואמרתי אתמול: / הבחורים שלנו / יודעים הכול." זאב אינו מכנה אותם "פועלים" או "עובדים"; הוא קורא להם מתוך חיבה והזדהות אינטימית "הבחורים שלנו" (הם הרי מייצגים את הערכים שהוא והקהל שצופה בהם מאמינים בהם). שני שירים אחרים, של זאב "מייצגים" שתי צורות התיישבות המבטאות את המהפכה החקלאית בארץ-ישראל. האחד הוא "יש לי דוד בנהלל": לילד יש דוד שחורש וזורע ונוטע כרם, ויש לו לול, והוא גם יודע לרקוד. כשאביו הבנאי של הילד מציע לו להצטרף לעבודת הבניין, הילד מסרב. כל מה שהוא רוצה זה לגור בנהלל:

לשבת על טרקטור,	חציר להביא
לאחוז בגלגל,	בשביל הפרות
לחרוש ולזרוע	ולול לעשות
וכרם לנטוע	ובגן לעבוד
ובעגלה לנסוע	והורה לרקוד -
עם זוג פרות.	כמו הדוד. ²

ה"סיכום" הזה של העבודות החקלאיות נראה כל כך מושך וקל כפי שהוא עשוי להיראות בעיני ילד שמעריץ את דודו ושואף ללכת בעקבותיו. אבל האמת היא שגם החברה היהודית המבוגרת בתקופת היישוב, אף שרובה המכריע ישב בערים, התבוננה בהערצה באלה שהגשימו את החזון הציוני של הפיכת הפירמידה. נהלל הייתה במשך שנים רבות סמל של הצלחת המושב, כשם שעין-חרוד הייתה סמל של הצלחת הקיבוץ. בשיר מקסים וקליל בשם "בעין חרוד טוב מאוד" המחבר מספר על החברה האידיאליסטית בקיבוץ, שבניגוד לעיר "אין שם כסף כלל", וכל אחד מן החברים תורם ממוצרי עבודתו לכלל: "הסנדלר לחייט/ תופר נעליים", הגנן מביא ירקות, הכוורן דבש וכו'. ומהי תמונת הסיום בתיאור החברה שהיא ממש גן עדן שאין בו מנצלים ומנוצלים?

שם	יחד יוצאים במחול,
כולם	בעין-חרוד
יחד יושבים לאכול,	טוב מאוד.

זאב ממחיש את דרך הראייה הילדית של הילד המגיע מן העיר אל הכפר או אל הקיבוץ: אורח החיים בכפר ובקיבוץ שונה מאוד מאורח החיים העירוני, והוא מתפעל מכל מה שהוא רואה. עם זאת, הילד הוא גם תוצר של החינוך הערכי-הציוני שקיבל בבית ובבית הספר, ומאפשרים לו, כמו למבוגרים סביבו, להתבונן בצורת החיים הקיבוצית מבעד למשקפיים ורודים. אין להניח שזאב לא ראה כבר אז גם את הצללים שבחיי הקיבוץ, אבל גם הוא האמין בחינוך לאהבת הטבע והחקלאות מתוך תפיסה שזו הדרך היחידה ל"תיקון" אורח החיים היהודי של עם השב למולדתו. זהו אפוא שיר של חיבה ואידיאליזציה (ולא מעט הומור!) של משורר הגר בעיר.

לעומת זאת, הספר "אצלנו" הוא ספר תעמולה של ממש המציג את חיי הקיבוץ בסדרה של שירים. הספר יצא בתבנית אלבומית מפוארת (לפי הרמה של אותם

מרגולין, סמילנסקי, ש' בן-ציון, שרה גלזמן, יוסף ויץ, צבי ליברמן-ליבנה ואחרים.

רן ורות יוצאים עם אביהם לטייל בהרי ירושלים, בקרית ענבים בימיה הראשונים. זהו בהחלט טיול "לימודי": "הנה קנתה הקרן הקיימת לישראל אדמה בהרי יהודה. הלא ידועה לכם הקופסה הכחולה התלויה בביתנו ויודעים אתם יפה קרן קיימת זו מה היא. ובכן, קנה קנתה קרן קיימת זו קרקע בין סלעי יהודה, לא רחוק מירושלים, ועתה באו שמה חלוצים ורוצים להקים יישוב בין הסלעים ההם. הם רוצים לטייב את האדמה, לזרוע ולנטוע, וכבר התחילו בעבודתם."

את כל זאת מסביר להם אביהם. וכשהם מתקרבים אל היישוב החלוצי מסבירה להם חנה, בת כינרת: "עתה, חביבי, תראו איך עובדים החלוצים, עתה תראו איך מכשירים את הקרקע בארץ-ישראל ואיך מתחילים לבנות יישוב חדש!" אבל אין ארץ-ישראל נקנית אלא בייסורים: "נערה צעירה ומגבעת רחבה ומרוטת שוליים בראשה עברה על פני החבורה טעונה סל מלא אבנים." כשהעמידה את הסל על הארץ, התבוננה בידיה: "הן היו אדומות מדם. היא נשכה את שפתיה וניגבה במחטה את הדם מכפות ידיה."

אבי הילדים המטיילים אינו חדל מלפרש להם את מה שהם רואים: "הראיתם, ילדים, שאל האב, הראיתם איך פרץ הדם מכפות ידיה של החלוצה? הרואים אתם מה קשה היא הכשרת הקרקע?" אחר כך מגיעה שעת ארוחת הצהריים החלוצית: "האוכל לא נעם להם ביותר (המטיילים הם עולים חדשים!). אורז, מרק ושעועית ... " לשאלתה של רות על טיב האוכל עונה האב: "כן, חיי החלוצים אינם קלים עוד לפי שעה, אבל יבוא יום וחיייהם יהיו טובים וקלים יותר." כעבור עשר שנים הם קוראים בעיתון שקרית-ענבים קיבלה פרסים על ענביה, תפוחיה ושיזיפיה. האב מזכיר לילדים את ביקורם בקיבוץ בימי הראשית הקשים והמפרכים.

בעת הביקור השני בקרית ענבים הבנויה והפורחת האב שואל את ידידו מאז אם האמינו שהיישוב ייהפך לגן פורח, ועל שאלה זו בא האקורד המסיים של הסיפור: "עיני יצחק אורו מגיל. הוא הביט מבעד לאילנות אל הגגות האדומים של מקום מושבו האהוב, ואמר לאט אל ידידו: כן, חושבני כי ידענו זאת, כי רצינו בכך... והלא יודעים אתם, כי אין דבר העומד בפני הרצון!"⁵

הקטעים המעטים שהובאו לעיל מתארים, בקליפת אגוז, את האפופיאה החלוצית והמוצלחת של קרית-ענבים. הילדים לומדים ממראה עיניהם ומן ההסברה של המבוגרים את המשמעויות של פעילויות הקרן הקיימת לישראל, החלוציות, הפרחת השממה, והעיקר - את התוצאות המוצלחות של מאמצי החלוצים. זהו אפוא סיפור חינוכי-מגמתי. מה היו תקוותיה של הסופרת, שהייתה בת קיבוץ? האם רות ורן יצטרפו למעגל החלוצים? האם הקוראים הצעירים של הסיפור הזה

האם רות ורן יצטרפו למעגל החלוצים? האם הקוראים הצעירים של הסיפור הזה (ורבים כמוהו בסדרה) יושפעו ממנו עד כדי בחירת החלוציות כדרך חיים? ביצירות מסוג זה בולטים שלושה מרכיבים:

א. **הדחפים העזים של המחנכים** בחברה מתגבשת (שרובה המכריע היה מורכב מעולים) **לבנות מערך הסברה ושכנוע** כדי ליצור תשתית לדור הבא שילך בעקבות אבותיו וימשיך את בניין הארץ ואת ההגנה עליה. לשם כך מותר היה, פה ושם, לעגל פינות כדי להעביר מסרים פשוטים וברורים.

ב. **הנאיביות**: אמונה אמיתית של המנהיגים והמחנכים בערכים אנושיים פשוטים, כגון הקרבה, עבודה קשה, תחושה היסטורית של החלוצים העוברים לפני המחנה.

ג. **האופטימיות**: למרות כל הקשיים המפעיל הציוני, בכוח ערכיו ושליחותו ההיסטורית, יתגבר על כל הקשיים וישיג את מטרתו.

בספרו הקלאסי של אליעזר שמאלי, "אנשי בראשית", חרמוני ובנו איתן חוזרים אל משקם שנחרב על ידי פורעים ערבים, ובתוך האפר והחורבות הם מגלים מחרשה עזובה: "קשור את המחרשה לסוסה, איתן!" קרא חרמוני באי־סבלנות, 'תן לי חבל...' איתן הוציא חבל מכיס האוכף שעל הסוסה ומסרו לחרמוני. הלז קשר שני קצותיו למחרשה ואמצעיתו לאוכף. 'נהג את הסוסה, איתן!' אמר בקוצר־רוח ונעץ את סכין המחרשה באדמה החרוכה. 'קדימה! קדימה, חביבה!' חרש־חרש נגרה המחרשה לאורך המענית. רגבי־עפר שחורים התהפכו וצחקו מול השמש. 'הנה פתחנו תלם חדש, איתן', אמר חרמוני. 'עלינו להתחיל תמיד מבראשית...' "קו ישר מוביל מן הסיפור של זינגר, שבו החלוצים נאבקים להפרכת השממה וסיומו מעלה על נס את נחישות המתיישבים, אל הסיפור של שמאלי - שהוא הרבה פחות תמים - שבו חרמוני ובנו, לאחר שראו את החורבן שהביאו עליהם בני־אדם שהתנכלו למשקם, פותחים תלם חדש, מתוך תקווה מחודשת.

* טעם בארץ⁷

שמו המקורי של הספר בגרמנית הוא "בני טס לארץ היעודה", שם המבטא בדרך מדויקת יותר את תוכנו. הילד בני, הגר עם הוריו באחת מארצות אירופה (אולי גרמניה?), מקבל מדודו הממציא מטוס קטן להרכבה. בני, בעזרת אביו ובן דודו, מרכיב את המטוס ולומד בקלות לנהוג בו. הוא ממריא לשם ניסיון, ואז באה סערה גדולה, והוא מוצא את עצמו על שפת הים בתל־אביב. זו מסגרת הסיפור

שבמהלכו בני מבקר עם החבר שרכש לו (והוא בן כינרת) במקומות שונים בארץ המייצגים את הגשמת הערכים הציוניים על יד החלוצים הנערצים: ירושלים (ישן וחדש, הכותל המערבי, מגדל דוד, ערבים בשוק), קרית ענבים, מוצא, הכרמל, עמק יזרעאל, הכינרת. בתוך התיאורים הריאליסטיים שילבה הסופרת גם אגדות מספרו של וילנאי, "אגדות ארץ ישראל". אף שבני נוחת על שפת ימה של תל-אביב, שני החברים אינם מבקרים בתוכה. עובדה זו אינה מקרית: באותן שנים נתפסה העיר כניגוד לא סימפאטי לאידיאולוגיה של ההתיישבות!

בני פוגש על שפת הים ילדים ממקומות שונים בארץ: "רבקה בת ירושלים, דינה בת רחובות, שמואל מקרית ענבים, גדעון מבית אלפא, משה מנהלל, שרה מצפת ואליעזר מדגניה" (עמ' יח). בהמשך העלילה הוא פוגש אותם ברחבי הארץ. בעת הארוחה המשותפת על שפת הים תוחבת שרה זית לפיו של בני, והוא יורק אותו בהמרמרות. אליעזר מסביר לבני כמה טובים ומזינים הם הזיתים, ובמילים אחרות זה ניסיון חניכה שעולים רבים מאירופה עברו עד שהתרגלו לטעמם המיוחד של הזיתים. אליעזר, החבר החדש, מסביר: "הערבים בארצנו אומרים: אכל אדם עשרה זיתים, כוחו דיו כדי לצאת למלחמה. כל ילדי ארץ ישראל אוהבים את הזיתים, ועליך ללמוד זאת מאתנו" (עמ' יט).

הילדים פוגשים עולה חדש המגדיר את עצמו "חלוץ" אבל ניכר בבגדיו האירופיים שאינם מתאימים לאקלים הארץ. הוא מסביר לילדים מה פירוש "לבנות את הארץ": "לבנות את הארץ משמע להפוך את ההרים הקירחים לנאות יער, לעשות את האדמה השוממה לשדה זרע, לגדל ירקות, להקים בתים, כפרים וערים" (עמ' כט). כשהחברים מגיעים לעמק יזרעאל הם נפגשים שוב באותו בחור. הפעם הוא לבוש כחלוץ, ופניו שזופים. הבחורים הוותיקים ממנו מאשרים: "החלוץ! עתה כבר נעשה זה פועל כהלכה" (עמ' קד). שני החברים יושבים על סלע ומשקיפים "על עמק יזרעאל רחב הידיים ושופע הברכה. כמרבד צבעונים השתרע לעיניהם. השדות העשויים פסים ורצועות-שדה אדמדם, שדה חום ושדה מוריק - דמו לרצפת משכית, וכמחרוזות פנינים נהרו עדרי הצאן הלבן על פני שדות הקש ויבקשו להם עשבים שעדיין לא יבשו לגמרי" (עמ' קב).

הספר כולו הוא שיר תהילה לארץ, ליהודים החוזרים אליה ולהגשמה החלוצית. הכוח המניע הוא האידיאל הציוני שיוגשם בכוח הרצון. כנהוג בסוג ספרותי זה, הערבים אינם נזכרים כמתנכלים ליישובים היהודים (לעומת זאת מתוארים אורחות גמלים, בדואים בעיר העתיקה, נשים מוסלמיות רעולות - כל זה באווירה רומנטית של נוסעים אירופיים).

אפשר לסכם ולומר שמן המתואר מצטיירת תמונה של הרמוניה בתוך האידיליה של החלוציות הנערצת שחותרת להקמת אוטופיה עלי אדמות.

בספר הזה, אולי היפה בספרי מרים זינגר, מתוארים היחסים שבין ילד יהודי, דן, ובין ילד הולנדי, ין, ממשפחה שעזרה להבריח את הילד היהודי מהולנד שתחת הכיבוש הנאצי, והוא מגיע לארץ ישראל. דן וין "מתכתבים" בעזרת מכתבים שהם שולחים זה אל זה עם החסידות שחונות במשקו של ין.

אפילו החסידות מתפעלות מנופי הארץ ה"ציונים": "סוף־סוף מצאו מישור ירוק. מה נחמד הוא עמק יזרעאל ממרום! כאן שדה תירס ארוך עד לאין קץ, וסמוך לו שדה־בור שנחרש זה עתה ורגביו האדומים־חומים מספרים על היגיעה ועל השקיפה הרבה. בצד אחר הנה שדה רחב, כולו צומח חמניות פורחות. באחד ממדרוני ההר - שדרות ארוכות של עצי שקד (...) באחד השדות, לרגלי המדרון הפורח, הלך איכר אחרי המחרשה ותילם את התלמים. בפסיעה עליזה פסעו הסוסים לפני המחרשה, ראשיהם נעו עם כל צעד, כאילו התכוונו לומר: 'כן, כן, זוהי העבודה הטובה ביותר בעולם!' " (עמ' 75). אפילו בעלי החיים נהנים מן הנוף הציוני ואוהבים את העבודה!

בספר "מטוס בארץ", שהוזכר לעיל, מופיע בעמודים הראשונים עולה חדש השואף להיות "חלוץ" ובהמשך מתערה בארץ והופך לחלק מן החברה החלוצית. בסיפור הנוכחי חוזר ומופיע החלוץ בגלגולו השלישי: "אותו רגע באו שני חברים מן הכרם, מעדריהם על כתפיהם, ובידיהם סלים מלאים כלי־אכילה. בראותם את המחזה המשונה הזה (חסידה שנלכדה בפח), קפצו ומיהרו אל הילדים. מיד הניחו את כלי העבודה ואת סלי העבודה ואת סלי האוכל, ואחד מהם, הוא יצחק, בחור צעיר, רם־קומה ונאה, שמעיניו קרנה חירותו של אדם שנולד וגדל בארץ מולדתו, הצביע כלפי הילדים ואמר: 'הס! שבו בשקט מנגד, ואני אנסה, אולי אצליח לגשת אליה!' (...). לאט התקרב אל השכנה (כינויה של החסידה). היא חבטה במקורה בייאוש כמקודם, אבל - בתנועת יד תקיפה אחת תפס יצחק מקורה בחזקה, כמו בצבת של ברזל" (עמ' 80).

כאן נמנים הסממנים של ה"יהודי החדש" (ראו למעלה בשירו של זאב, "הבחורים שלנו"): צעיר, גבוה, יפה־תואר, בעל יזמה, תקיף, אמיץ וחזק. הוא גם מושא לקנאה של העולים החדשים (הדברים אינם נאמרים, כי ברור שזו קנאה "חיובית"), והם רוצים להידמות לו, כי הוא בן־חורין אמיתי. והעיקר: הוא "צבר" אותנטי, יליד ארץ ישראל, והם הרי לעולם יישארו עולים... בהופעתו החיצונית ובהתנהגותו הוא מסמל את התגשמות התקוות של דורות רבים לשוב מן הגולה לארץ המובטחת.

במקום אחר בספר מתוארת קבוצת ילדים "שעלו ארצה רק לפני שנה, לאחר שכל

אחד מהם ניצל על פי דרכו מן הגיהנום שמעבר לים. אביב זה היה להם האביב הראשון במולדת, לאחר שנים רבות של סבל ורעב, פחדים וזוועות (...). והם יוצאים אל השדה להביא פרחים רעננים לבית הספר ולמעון. הם התרחקו מחצר המשק מרחק ניכר והגיעו עד שדה התלתן. ליד שדה התלתן השתרע שדה-בור שלא נחרש השנה והיה זרוע כולו פרחי שדה. שמה חפצו ללכת" (עמ' 77). ברוח כל סיפוריה של מרים זינגר ודומיהם, גאולת העם היא גם גאולתו האישית של הפרט בחיק הטבע ובעבודה החקלאית, והיא גם מעניקה את המשמעות הבלעדית למושג "מולדת".

* סיפורי דגניה⁹

בספר זה הסופרת בונה סיפור מסגרת (כמו השילוב של אגדות ארץ-ישראל בספרה "מטוס בארץ") שבו ילדי דגניה מאזינים לסיפורי הוותיקים על ימיה הראשונים של דגניה. הסיפורים הם סיפורים אמיתיים, הבנויים על זיכרונותיהם של הראשונים, ואולי גם לוקטו מתוך הארכיון של הקיבוץ. בספר עשרים ושניים פרקים שבכל אחד מהם משולב סיפור שיש לו כותרת משלו. שמותיהם של כמה מהם: "חיי סבא גורדון", "פגישה עם שודד", "הפרה הראשונה והחלב הראשון", "הפלחה והגורן", "בשלושה פרדים וסוסה אחת", "המלחמה בארבה". בספר משולבים גם אירועים ממלחמת השחרור. הילדים שמעו שבערב סיפרו החברים חוויות מתולדות המקום. הם פונים לסבא של אחד מהם: "למה ישמעו תמיד רק הגדולים סיפורים מעניינים? מדוע לא יספר יואב (הסבא) פעם את זיכרונותיו גם לנו?" (עמ' 8). כך נוצרה המסגרת: הילדים מתאספים בחצר המשק ומאזינים בכל יום לאחר העבודה לסיפורי הוותיקים.

וכך פותח אחד המספרים: "לא תמיד היה המקום הזה כה יפה, כה פורח וכה מוריק. עמק חרב, שכוח-אלוקים ושמש היה עמק הירדן המבורך כיום הזה. לא עץ ולא גן, לא דשא ולא שדרת ברושים. אף בתים מארחים בסבר פנים ואנשים עובדים בחריצות לא היו כאן. הקבוצה דגניה לא הייתה עדיין" (עמ' 16). זו פתיחה לסאגה של גיבורים שעשו היסטוריה. המספרים, בדרך סיפורם, מודעים לכך שהם מחנכים את הדור הבא שימשיך את מפעלם. הם יוצרים אפוא היסטוריה חדשה שאולי תהיה אלטרנטיבה להיסטוריה של העם היהודי בגולה. (ב"משוט בארץ" יש תיאור של העיר העתיקה בירושלים על הכותל המערבי ומגדל דוד שבה, אך אין קישור לחלוצים היהודים מפריחי-השממה.) לסיום אני מבקש להביא קטע המבטא לא רק את האידיאולוגיה בסיפוריה של

מרים זינגר אלא גם גישה כמעט רליגיוזית-פולחנית המשווה ל"כיבוש השממה" אווירה חגיגית מיוחדת. הקטע לקוח מ"סיפורי דגניה", מהסיפור על יוסף בוסל, ממייסדי הקיבוץ:

"הוא התרומם לאטו כשידיו ממשמשות את האדמה היבשה עליה ישן, ומשתומם הביט סביבותיו. אף עץ מוריק, אף דשא רך, רק שטחים צהובים משתרעים מלוא העין. יוסף קם, פורר בין אצבעותיו רגב נוקשה ואמר: 'אדמה זאת תאמת את החלום, תלמים אלה לא יכזבו, הם יהיו בעזרי בבואי להפוך את חלומי מציאות!' אחר נזדקף מלוא קומתו, עיניו בים ובעמק השומם. שוב גחן הוא אל הארץ, נגע באצבעותיו המיובלות בקרקע, ואמר: 'שנינו - את, אדמה טובה, ואנחנו, פועלי ישראל - נהפוך את החלום הנפלא הזה מציאות!' " (עמ' 22).

הערות

1. שושנה סיטון, חינוך ברוח המולדת: התכנית החינוכית של מועצת המורים למען הקק"ל (1925-1935), ת"א, תשנ"ט: עמ' 61 ו-180-181.
2. זאב, פרחי בר, ת"א, 1947: עמ' 60, 58 ו-96.
3. מרדכי אמיתי (חרוזים), אצלנו, ציורים שרגא וויל, מרחביה, 1953.
4. אוריאל אופק, לקסיקון אופק לספרות ילדים, ת"א, 1985.
5. מרים זינגר, הענק דילבן (סדרת "מולדתנו"), ירושלים-ת"א, 1934.
6. אליעזר שמאלי, אנשי בראשית, ת"א, 1977 (1934), עמ' 215.
7. מרים זינגר, מטוס בארץ, עברית ש' הרברג, ת"א, 1936.
8. מרים זינגר, דן וין והחסידות, עברית מאיר מוהר, ת"א (הדפסה שלישית), 1964 (הדפסה ראשונה ב-1947).
9. מרים זינגר, סיפורי דגניה, עברית ז' ב"ש, ת"א, 1952.

לקריאה נוספת

- מנחם רגב, ספרות ילדים - השתקפויות, ת"א, 1992.
- מנחם רגב, ספרות ילדים - עברית "מגויסת" ב"מעגלי קריאה", חוב' 7, ינואר 1980.
- מנחם רגב, בדרכי הספרות לילדים: "החיים בארץ-ישראל ביצירותיהם של שלושה סופרים לילדים" (עמ' 142-175), ת"א, 1975.
- מנחם רגב, "תרבות כפרית הקשורה לאדמה ולטבע ומתאימה אליהם את כל אורחות החיים", ספרות ילדים ונוער, שנה 29, חוב' ב' (110), דצמבר, 2001.

"האם החורגת" כתיבה עלילתית בארבעה סיפורי ילדים

שפיעתיים עכשוויים וב"החתולה סינדרלה" (1634)

אריאלה קרסני

א. מבוא

בתיאוריה הפסיכואנליטית שפיתח התייחס פרויד אל המעשיות בפרט כאל כבואה נאמנה למציאות הפנימית באדם וראה בספרות בכלל אמצעי חשוב לחשיפת חיי הנפש, שכן לדעתו קיים דמיון בין היצירה האמנותית לבין החלום (פרויד, 1948). הוא סבר שהקשר בין המודע ובין הלא-מודע בא לידי ביטוי ביצירה הספרותית באמצעות מערכת של סמלים ותמונות.

לעומתו ראו יונג ותלמידיו במעשייה תיאור של תהליכי בשילה והתפתחות בגיל ההתבגרות, כשעיקר הדרמה הוא מסע הגיבור אל תוככי נפשו, אל היסודות היציריים שירש בגנים שלו מדורות קדומים (יונג, 1973).

חומרי המעשייה נתפסו כבבואה של עולמו הפנימי של האדם בשל היותה בנויה כפסיפס של תמונות יסוד או כמערכת של סמלים המשקפים שאיפות כמוסות, פחדים נטישה, פחדים מהלא-נודע ויחסים מורכבים ומודחקים בין הורים לילדים ובין אחים. וברובד הגלוי של העלילה ההתרחשויות מסמלות את מאבקו של הגיבור לעצמאות ולהשתחררות מתלות רגשית בקרובי משפחתו.

המעשייה עוברת מדור לדור כמעשה מחשבת ששותפים בו מספר וקהל הנתונים בסיטואציה הקרויה "אירוע היגודי" והמתרחשת בזמן ובמקום מסוימים.¹ במפגש מעין זה נרקמים חוטי השתי והערב של סיפור מוכר לגרסה חדשה של מעשייה המוסיפה חוליה לסדרה של סיפורים בעלי פונקציות משותפות. הווה אומר, מעשייה בסדרה כזו מורכבת משתי קבוצות של מרכיבים סיפוריים: (א) מהתבנית הסיפורית הקבועה, הכוללת מרכיבים העוברים מדור לדור, (ב) מיסודות המשתנים ממקום למקום ומדור לדור, המטביעים בסיפור חותם של זהות אתנית באמצעות סגנון ולשון המשמשים בבואה לרעיונות ולערכים.

דינמיקה נוספת בהתהוות סיפורים דומים בתרבויות שונות מתרחשת שלא בעקבות מסירה אלא כתוצאה מחוויות, מרגשות ומהתנסויות דומות. תעלוליה של האם החורגת אקטואליים תמיד ומעוררים תגובות ורגשות בכל מקום שבני אנוש חיים בו. המספר הנקלע לסיטואציה שבמרכזה מככבת למשל אם חורגת בורר לו רכיבים בסיסיים העוסקים במערכות יחסים בין-אישיים כמו קנאה ואהבה, הגשמה ותסכול, מחלות ומוות, נישואין ולידה, ורוקם מהם עלילה. דינמיקה זו מולידה סיפורים דומים. לפי החוקר פרופ, דמויות המעשייה

מתגלגלות והולכות בתהליך מתמיד מדמות לחברתה, תוך שהן מסתגלו למציאות החיים המשתנה מתקופה לתקופה. תהליך ההשתנות מתחיל במיתוס קדומים שירדו מגדולתם, נמשך הלאה ונסחף עם זרם החיים אל הדמויות האנושיות.

בין הדמויות הקדומות ההולכות ומשתנות מן המיתית אל האנושי מוכרת גם "האגדולה", המגדירה את האופי הנשי על מכלול צורותיו ומסרטטת את תכונותיו תהליך השתנותה נעשה על ידי התפצלותה לשתי ישויות - טובה ורעה. המעשיו משקפות תהליך זה באמצעות הדיכוטומיות בין הדמויות המאופיינו בסטריאוטיפיות ומייצגת תכונות אנושיות ולא דמויות ספרותיות.

התפצלות הדמות של "האם הגדולה" הולידה את דמות האם הטובה במעשייה. שהיא בדרך כלל פאסיבית, חולה, ולעיתים קרובות עוברת מן העולם. לעומתה עולה ופורחת האם החורגת הזדונית, החמדנית, האכזרית ושטופת האמביציה שאינה ניתנת לריסון.

עם חלוף העתים התגלגלה אם חורגת זו לתוך צורות שונות, וכיום, בעידן המודרני, שבו הגורם הפסיכולוגי משפיע על מערכות רבות בחיינו, נתפסת אם נוראית זו כחלק מהווייתה של כל אם. מציאותה של אם כזו, המסובבת את האירועים בעליה, עוזרת לילד לעשות סדר ברגשותיו, שהרי כאשר אמו יולדתו מונעת ממנו דבר שהוא משתוקק לו הוא מזהה את הפוגעת בו עם האם החורגת (בטלהיים, 1987).

האם החורגת מככבת כדמות מרכזית במעשייה; היא מעוצבת כאחד ממקורות הסבל העיקריים של גיבורי המעשייה וכגורם לתלאותיהם ולמצוקותיהם. היא משקפת את המכאיב, את המפחיד ואת המשתנה בעולמם של הגיבורים, ובלעדיה לא נרקמת כמעט עלילה. מייחסים לה כוחות על-טבעיים לשנות את דמותה או את דמויותיהם של אחרים וכן להשפיע על חייהם. בעקבות אפיונים אלה נקשרת דמותה התקיפה, החזקה והדומיננטית בפולקלור האוניברסלי לדמות של מכשפה. חמש המעשיות המוצגות במאמר עוסקות ב"אם החורגת". הדיון ייסוב סביב ארבע מעשיות שמיעתיות - שלוש ממוצא אתיופי והרביעית ממוצא מרוקאי - שנמסרו בעל-פה במסגרת של פרויקט שלקחו בו חלק "מכללת שאנן" בחיפה ובית הספר ממלכתי דתי "יבנה" בגבעת אולגה.² המעשייה החמישית, "החתולה סינדרלה", שתשמש בסיס להשוואה, היא גרסה כתובה שפורסמה לראשונה באיטלקית באיטליה ב-1634 על ידי באזילה. התרגום שנעזרתי בו הוא של Penzen.

(Penzen, N.M., "The Great Cinderella", The Pentamerone of Giambattista, Basile, Britania, 1943).

אופיו של מבחר המעשיות³

האם החורגת המתעללת בבתה מפורסמת ביותר ב"סיפורי סינדרלה", שזכו עד עתה למחקרים רבים.⁴

סטית תומפסון הגדיר טיפוס סיפורי זה (א"ת 510)⁵ במהדורה המתוקנת לספרו, ומאפיין אותו בחמישה מרכיבים בסיסיים: הגיבורה הנרדפת, העזרה המאגית, המפגש עם הנסיך, זיהוי הגיבורה והנישואין עם הנסיך.

בחמש המעשיות שנבחרו כמדגם למאמר מופיעו שתי הדמויות המוכרות - האם החורגת והבת המעונה - אולם יש שהמרקם הפואטי בסיפורים שונה זה מזה. ההשוואה בין הפונקציות של המעשיות הנדונות, כש"החתולה סינדרלה" (1673) משמשת בסיס להשוואה, אמורה להגדיר את הטיפוס של המעשיות.

במסגרת המאמר יידונו הנושאים האלה:

- א. האם החורגת כפונקציה מרכזית בהתפתחות העלילה במעשיות המבחר
- ב. מקומו של מרכיב האם החורגת בתבנית העלילה של מעשיות המבחר
- ג. האלימות כגורם מהותי בדמותה של האם החורגת.

ב. דפוח האם החורגת

חוקרים מתייחסים אל המעשיות כאל כר נרחב שאפשר לחשוף בו שרידים של תרבויות קדומות. גם תופעת האם החורגת מעוגנת בתקופות קדומות, כפי שכבר ראינו במבוא, ואפשר לבדוק אותה מכמה היבטים.

מבחינה היסטורית: בתקופות קדומות נישאו בני הזוג בגיל צעיר, תוחלת החיים הייתה קצרה בעקבות מחלות שונות, והאישה הייתה חשופה לסכנות של זיהום בעת הלידה שגרמו למותה. נשים רבות הותירו אחריהן תינוקות וילדים קטנים, ומציאות זו הכריחה את האלמן למצוא לילדיו אם מתאימה.

מבחינה אנתרופולוגית האם החורגת מזוהה כדמותה של "האם הגדולה" בפיצולה לשתי ישויות. "האם הגדולה" היא דמות מיתולוגית קדומה, המסמלת שלמות הכוללת מהויות אוניברסליות קוטביות כמו צמיחה ולידה לעומת הרס ומוות. מהבחינה הפואטית האם החורגת משמשת במבחר הסיפורים כמוטיב בעלילה, המשפיע על התפתחותה ועל עיצוב תבניתה.

ב"החתולה סינדרלה" האם החורגת משמשת מוטיב רקע: היא מניעה את העלילה בשלביה הראשונים בגרמה למות האם ובהתעללותה בבתה החורגת. למעשה מרוכזות בידיה פונקציות עלילתיות רבות: היא מביאה את הגיבורה למצב של תסכול ולתחושת חוסר אוניס הדוחפים אותה לצאת מהבית ולמצוא את עתידה באופן עצמאי. יש לאם החורגת מקום משמעותי בסיפור, שכן היא משפיעה על

שלבי התרחשויותיו. אולם מי שסוגרת את המעגל ומביאה את הסיפור לידי גמר היא סינדרלה, הגיבורה הראשית (א"ת 510).

מבחינה פואטית האם החורגת עשויה להופיע בפתיחת הסיפור ולגרום להנעה ראשונית של העלילה, אולם מעבר לזה אין לה כל תפקיד. למשל, במעשיית "שבעת העורבים" (א"ת 451) האם החורגת מכשפת את בניה לעורבים ובכך היא מסיימת את תפקידה בעלילה. היא יכולה גם לשמש מוטיב מרכזי - להיות חלק מהקונפליקט שהגיבורה נתונה בו וללוות אותה תוך הפעלת תחבולות ומזימות המשפיעות על שלביה הסופיים של העלילה, כמו במעשייה "שלגיה" (א"ת 709).⁶ לאם החורגת, המעוצבת כאחד ממקורות הסבל העיקריים של גיבורת המעשייה וכגורם לכל תלאותיה, מיוחסים כוחות על-טבעיים - היא מסוגלת לשנות את דמותה או את דמויותיהם של אחרים וכן להשפיע על חייהם (Funk and Wagnall, 1950).

בעקבות אפיונים אלה נקשרת דמותה התקיפה, החזקה והדומיננטית בפולקלור האוניברסלי כדמות של מכשפה, ולא ייפלא שדמות חשובה זו הפכה לקונבנציה תמטית במעשייה העוסקת במסעותיו של הילד אל תוככי נפשו ובניסיונותיו להילחם בכל המפחיד אותו והמאיים עליו.

ג. הגלוי והספוי בפערכות היחסים בפעפחות השונות הפועגות בפעשיות

באופן טבעי כל משפחה נתונה ללחצים שמקורם בתוכה או מחוצה לה. מצבים אלה עלולים להתפתח להתפרצויות של אלימות ולהפוך לדגם התנהגותי קבוע, המשקף כישלון בהתמודדות עם מצבי הלחץ במשפחה. הקשיים במילוי המשימות היום-יומיות המוטלות על המשפחה עלולים להפריע לתפקודה התקין. קיימים בה מאבקים על חלוקת תפקידים, על עמדות כוח, על משאבים ועל תשומת לב, והמשפחה מפתחת מנגנונים השומרים על איזון בן הצרכים השונים. אם היא לא תוכל להתאים את עצמה לתנאים העומדים לפניה חדשים לבקרים, היא לא תעמוד בתנאי לחץ ולא תוכל לשמור על יציבות. או אז ייכשלו מנגנוניה, ייפרצו מחסומיה, ואלימות עלולה למלא את החללים שהתפנו (אילון, צימרין, 1990: 14-16).

לפנינו חמישה סיפורים שהאלימות בהם קשה. במישור הגלוי של הסיפורים המעשייה מיטיבה להסוות את החומרים הקשורים לעולמם הפנימי והאישי של הגיבורים. השוואה בין הסיפורים עשויה להאיר נקודות שלא הובררו די הצורך או נשארו סתומות בגרסה זו או אחרת. דרך נוספת להבנה מעמיקה של המעשייה היא באמצעות חדירה אל תוך העולם הסמוי ופענוח הסמלים והתמונות

הלשוניות בסיפור. בדרכים אלו אפשר יהיה אולי לקבל תשובות על שאלות כמו מדוע האם החורגת מתעללת בסינדרלה ומדוע אין אביה עוזר לה?⁷ התנהגותה האגרסיבית של האם החורגת כלפי בתה מתבטאת באלימות, אולם, כפי שנאמר, אין המעשייה מספקת לקוראיה אינפורמציה על מערכת היחסים במשפחה זו. עם זאת אפשר להבין את שקרה באמצעות רמזים המופיעים במעשיות האחרות.

האומנת בסיפורו של באזילה מפגינה רגשות של חיבה ודאגה לבת האציל, ומתברר שזו דרכה לחזר אחר אביה. בהציגה לפניו תכונות אמהיות היא רוצה להוכיח את היותה ראויה להיות אם ילדתו, אולם בתוך תוכה היא מחפשת את האביר שלה, והיא מצפה ממנו לאהבה ולארוטיקה (דויטש, 1962: 256). ייתכן שבעקבות אי הענותו של האציל לציפיותיה היא חשה את עצמה מרומה ולכודה במצב בלתי אפשרי, מה גם שהיא משוכנעת כי דווקא בתו של הגבר שלה היא בראש מעייניו ונושא תשוקתו. התחרות בינה לבין הבת החורגת על לבו של האב מביאה אותה להרגשת כישלון, לתסכול רב וכמובן לשנאת הגיבורה ולקנאה תהומית במי שתפסה את מקומה והרסה את חייה. מן התסכול קצרה הדרך לתוקפנות, והקרוב הטבעי המסומן הוא הגורם לאסונה. תוקפנות זו באה לידי ביטוי על ידי הטלת תפקידים בלתי אפשריים על הבת מתוך רצון להכאיב לה ולהשפיל אותה.

החתולה סינדרלה (A)

בפתיחה מוצגת משפחה בעלת עבר סוער ודרמטי: האם מתה, והאב נשא אישה רעה, זדונית וכעושה, אשר החלה מיד לאחר נישואיה לשנוא את זולה הגיבורה ולהתנכל לה. נישואין אלה לא השיבו על כנו את הסדר שהתערער עם מות האם: זולה רוצחת את האם החורגת בעידודה הנמרץ של האומנת, ואת מקומה תופסת אומנתה האוהבת הנישאת לאב. במשך ימים אחדים נראה כאילו הושגה הרמוניה בבית, אולם מהר מאוד האידיליה נשברת: האישה מביאה אל ביתה את שש בנותיה שהוסתרו היטב קודם לחתונה, והגיבורה נדחפת אל המטבח, ליד התנור: בפתיחה רוויית מתח, המלווה בניגודים רבים, מוצג לפנינו אציל המעורב ביחסים עם שלוש נשים ומקים שלוש משפחות. הבעיה סובבת סביב שני משולשים שקדוניהם הם האב, האם החורגת והגיבורה הנלכדת אל תוך מעגל קסמים. המעשייה אינה מספקת פרטים על היחסים בין האב לבנות זוגו המתחלפות, אולם יחסו של האב לגיבורה, לזולה, וכן שינוי יחסה הטוב של האומנת-האם החורגת לזולה זמן קצר לאחר הנישואין, מצביעים על היווצרות לחצים פנימיים רבים במשפחה זו, כנראה על רקע נישואין שלא עלו יפה, המלווים קרוב לוודאי

בקנאה בין האם החורגת לזולה. אלה מביאים בעקבותיהם תסכול רב, ואחד הביטויים לתסכול הוא התנהגות אגרסיבית כלפי הגיבורה והתעללות מתמשכת. היחסים בין האב לזולה מוצגים על ידי אנטוניה המספרת בצורה מעורפלת מאוד, אולם מתוך רמזיה אפשר להבין את טיבם, וכנראה הם הגורם לכך שיחסה של האומנת-האם החורגת כלפי הנערה שטיפחה וחיבבה הופך לעיון כל כך. ייתכן שהמירות המשתלטת עליה, ובעקבותיה התאוה להתעלל ולהכאיב, הן תוצאה של תסכול מכישלון יחסיה עם בעלה. את הגורם לכישלון זה האם החורגת תולה כנראה במערכת היחסים המיוחדת בין הבת לאביה, המתוארת באופן פלסטי:

"There was once therefore a Prince who was a widower, and he had a daughter so dear to him that he saw with no other eyes but hers"

(היה פעם נסיך שהיה אלמן, והייתה לו בת כה יקרה לו שהוא ראה אך ורק דרך עיניה).

אם חורגת (B)

התמונה המתגלה כבר בפתיחת הסיפור מצביעה על ניכור ועל שלילה. שנאתה של האם החורגת לתמר מוצאת את פורקנה ביחס משפיל כלפיה. על רגשות אמהיים אין מדובר כלל, וגם הרגשות האבהיים אינם באים לידי ביטוי - האב שותק ואינו מתערב.⁸

התשובה לשאלה מדוע האם החורגת מתעללת בתמר מעוגנת כב"מצב התחילי,⁹ במותה של האם. אירוע זה הוא הגורם לכל ההתרחשויות בעלילה. אולם המניעה את העלילה היא האם החורגת, שלצדה אב פאסיבי, ומולה נערה יתומה ומפוחדת. האם החורגת, השולטת ביד רמה, מכבידה את ידה על הנערה חסרת הישע: היא מטילה עליה עבודה קשה ואף מפלה אותה לרעה במישור הקיומי הבסיסי - מתן מזון - בהשוואה ליחס שמקבלים אחיה. כך היא גורמת להפרת האיזון במשפחה ולהחרפת העימות בין שני הצדדים.

הספרות המקצועית מודעת לתופעת ה"סינדרלות" לגבי ילדים המשמשים "שעיר לעזאזל". ילדים אלה, הנושאים על גבם את האחריות לשלמות המשפחה, סופגים לתוכם את הגורם המאיים ומתנדבים להפוך קרבן לשם המטרה החשובה של שמירה על שלמות המשפחה: "דינה בת העשר התחילה להבין כיצד ניתן למעט את הפגיעות. היא הבינה מה מצפים ממנה. הטקטיקה היעילה הייתה התעלמות מוחלטת מצרכיה שלה והעמדתה לשירות צורכיהן של האם והאחות. מן הילדה הנבוכה התחילה לצמוח 'הילדה ההורית', הדואגת לצרכיה של האם ומתעלמת מצרכיה שלה" (אילון, צימרון, 1996: 55-56), ובסיפורנו תמר חשה אחריות כלפי אחיה הקטנים, בניהם של אביה ואמה החורגת.¹⁰

ילדה בלי עזל (C)

הפתיחה לגרסה זו, וכן שתי הפונקציות שאחריה - רצח האם והיחס האכזרי כלפי הגיבורה - מקבילות לאלה של גרסת זזולה. בשני הסיפורים האמהות החורגות משיגות את רצונן באמצעות תרמית, והדבר גלוי לעין, אף שהסיפור שלנו קצר, והנסתר בו רב על הנגלה.

כמו ב"החתולה סינדרלה" גם בסיפור זה האם מאוכזבת כנראה מיחסו של הבעל החדש אליה. התחרות עם הבת החורגת על לבו של האב מביאה להרגשת כישלון, לתסכול רב, לשנאה עזה כלפי הגיבורה ולקנאה תהומית במי שתפסה את מקומה והרסה את חייה. תחושות אלה מובילות לתוקפנות, ובגרסתנו גם לרצח הגיבורה.

לעבורה (D)

בחלק גדול של הסיפורים האתיופיים מופיעים בעלי חיים - ובעיקר פרות - כדמויות מרכזיות בסיפור, התופסות מקום חשוב בחיי הגיבורים, בני האדם. בעלי החיים מופיעים כדמויות ריאליסטיות ולעתים כמטאפורות. הרקע החברתי בסיפורים הוא חקלאי, ולכן טבעי שיהיו מעורבים בהם חיות, אולם חשיבותם של בעלי החיים בסיפור ממוצא אתיופי היא מעבר לתפקודם החקלאי. ההתייחסות אליהם היא כאל גורם מעניק, ונתון זה מצביע על קיומו של מישור סמלי סמוי בסיפורים.

בחברה זו קיימת קרבה אל בעלי החיים מבחינה פיזית - בעלי החיים הם בבתים או בקרבתם והם מעניקים לאנשי הכפר את צורכיהם הבסיסיים. לעתים מתחלפים במעשייה תפקידי בני האדם בתפקידי בעלי חיים, וכולם משתלבים אל תוך עולם הרמוני אחד, מציאותי ממש.

ל"למבורה" שתי פתיחות: (א) "הפרה הזאת הייתה הכי יפה מכל הפרות והייתה שייכת לאיש אחד", (ב) "לאיש הזה הייתה אישה ושני ילדים". שתי הפתיחות מרמזות כי בסיפורנו שתי עלילות הקלועות זו בזו שבמרכזן שתי אמהות: עלילה א' היא של הפרה המסמלת את האם בשל תכונותיה הדומות לתכונות האם, כמו הענקה ונתינה, ובשל קרבתה לגיבור הסיפור. קשר זה בא לידי ביטוי גם במישור הסמוי המאגי, כשהפרה תופסת את מקומה של האם בדאגתה למזונם של היתומים שהאם החורגת מונעת מהם. מוטיב הפרה הטובה המלווה את הגיבורה ועוזרת לה ולעתים אף מצילה אותה שכיח במעשיות על נשים (בסיפורי "סינדרלה" א"ת 510A). בסיפורים מטיפוס זה האם עוברת רה-אינקרנציה כפולה: היא מתגלגלת לדמות של פרה, וכשזו נשחטת, היא מתגלגלת לעץ המקבל את תכונותיה המאגיות. בתהליך זה יש משום ניצחון של האם המתה על האם

החורגת החיה (שטרן, 1996).

עלילה ב' היא של האם החורגת הנישאת לאב לאחר מותה של אשתו: יום אחד מתה האשה, והילדים היו עצובים מאוד ובכו. גם האבא היה עצוב, אבל אחרי כמה ימים הוא התחתן עם אישה אחרת, כדי שתטפל בילדים כשהוא הולך לעבודה. המשפט האחרון מציין בפירוש את הסיבה לנישואין, שהייתה מוסווית בסיפורים המוצגים האחרים, ומרמז על היחסים בין האלמן לכלה החדשה. אם נשווה את הסיטואציה הזו למתרחש בבית זזולה, נוכל להבין מה חשה הכלה הצעירה בסיפורנו ומה מביא גם אותה, כמו את האומנת, לתסכול ולהתפרצות. ייתכן שתחושת הפיצול בעלילה באה להדגיש את שבירת ההרמוניה בחברה המושתתת על הרמוניה טבעית הקיימת בעצם הקרבה לבעלי החיים ולטבע.

פרה באתיופיה (E)

הפתיחה במעשייה זו מתארת בהרחבה את מצבו הטוב של הגיבור קודם לקונפליקט, ומיד לאחר מכן מציגה את השינוי הקיצוני שחל במצבו - מעולם מוגן ומלא אהבה לעולם הניזון מרגשות שליליים.

זו לעומת זו מתוארות שתי משפחות: האחת חיה בהרמוניה, והתכונות האמהיות של מתן חיים, מזונות, אהבה והגנה מזינות ומטפחות אותה. בשנייה האם החורגת מופיעה ומבקשת להרחיק, לגרש ולשלול את החיים.

בעוד שבמעשייה "למבורה" הפרה מופיעה כמטאפורה לאם המתה, הרי בסיפורנו הפרה מסמלת את התכונות האמהיות המהותיות, הכוללות פוריות, הגנה, ביטחון והענקת מזון.

סיטואציה זו מדגישה את הקשר בין הפרה - בעל החיים - לבין האישה - האם - שהוא לעתים כה אמיץ עד שההבדלים ביניהם מיטשטשים.¹¹

ה. הפסגרת התבניתית

הניסיון ליצור מסגרת תבניתית למעשייה מצוי בעיקר בחיבורו של פרופ. הוא מבחין בין תוכן לצורה ומתייחס לשני מישורים - הקבוע והמשתנה. הדמויות המבצעות את הפעולות משתנות מסיפור לסיפור, ואילו הפונקציות שהן מבצעות אינן משתנות. באמצעות השוואת הפונקציות של המעשיות אפשר ללמוד על הדגם המאפיין את הסיפורים.

1. העיון המשווה בטבלה הבאה עוקב אחר - התבנית המשותפת לכל מעשיות המבחר;
2. הקבוע והמשתנה בסיפורי המבחר.

הקבוע והפשתנה בסיפורי הפבחר לעופת "החתולה סינדולה" (A)

פרה (אזוזניקה) (E)	למבורה (D)	ילדה בלי מזל (C)	אם החורגת (B)	החתולה סינדולה (A)	
-----	-----	דאגת השכנה לילדה, נישואיה לאב	-----	התחבבות האומנת על הגיבורה, נישואיה לאב	פיתוי הגיבורה
	שחיסת הפרה	רצח האם ע"י השכנה	-----	רצח האם החורגת	רצח האם
חצה לזוזג את העגל	התנכלות לאחים	התייחסות אכזרית	האב מת ומצבה של תמר הורע	הגיבורה נדחקת למטבח כעוזרת; המאסיתה על אביה	ההתנכלות לגיבורה
-----	-----	-----	-----	עזרה על ידי מלכת הפיות	עזרה על- טבעית
-----	הילדים עוזבים את הבית	-----	הנערה עוזבת את הבית	כיבוש הנסיך	מפגש עם הנסיך/ תפנית
-----	-----	-----	-----	התאמת הנעל שנשמטה	מבחן הזיהוי
הפיה, האם החורגת, נעלמת	הילדים חוזרים הביתה והאב רוצח את האם החורגת	הנערה נרצחת ע"י האם החורגת	הנערה חוזרת הביתה	סינדולה מתחנתת עם הנסיך	נישואין/ פתרון אחר

ניתוח הממצאים יוצג לגבי כל גרסה וגרסה:

החתולה סינדרלה (A)

גרסת באזילה מכילה רכיבים עליליים נוספים בהשוואה לגרסאות האירופיות (של פרו ושל גרים): (א) יחסי האב עם זזולה מיוחדים ונרמזים, כפי שצוין לעיל:

"There was once therefore a Prince who was a widower, and he had a daughter so dear to him that he saw with no other eyes but hers"

(היה פעם נסיך שהיה אלמן, והייתה לו בת יקרה לו, שהוא ראה אך ורק דרך עיניה). (ב) לאחר נישואיו לאומנת מיטשטשת דמותו של האב, כמו גם בסיפורים האחרים במבחר. (ג) נחשפת מערכת מורכבת מאוד של יחסים בין הגיבורה לאומנתה: לפני שזו נישאה לאציל היה יחסה לזזולה חם ואוהד, אולם זמן קצר לאחר הנישואין חל מהפך פתאומי מיחס אוהד, מפנק ומטפח למרירות ולרצון להכאיב ולהרע. (ד) מערכת היחסים בין האומנת-האם לבין הבעל האציל מוסתרת.

רכיבים אלה מרמזים על הגורמים שהביאו למערכת היחסים האלימה בין האם החורגת לסינדרלה בכל הגרסאות.

אם חורגת (B)

בעוד שבגרסת באזילה זזולה נותרת בודדה בענותה אף שאביה האוהב חי וקיים, הרי בסיפורנו הנערה נותרת יתומה מאמה ומאביה. היא הופכת לשפחת האם החורגת וסופגת מכות והשפלות. איש אינו מתערב לטובתה או תומך בה, והקונפליקט אינו בא על פתרונו כפי שנעשה בגרסה דלעיל באמצעות נישואי הגיבורה זזולה לנסיך הגואל.

בסיפורנו אין התערבות של כוח מאגי, כפי שהיה בסיפור דלעיל, הדוחף את הגיבורה לנקוט יזמה ולשנות את מצבה. עם זאת, היא עוזבת מיזמתה את הבית. בנדודיה מתברר לה כי אין היא מוצאת את מקומה ואת שלוותה בשום מקום, והיא חוזרת הביתה מתוך ידיעה כי תיאלץ לחיות עם האם המתעללת. הסיפור מסתיים במילים "סוף טוב, הכול טוב", אולם הוא מותיר סימן שאלה גדול לגבי המילה "טוב": הרי הגיבורה חוזרת ללא כל פתרונות - היא לא נישאה לנסיך ולא הפכה לנסיכה.

נראה כי לפנינו אלגוריה המתרחשת באל-מקום ובאל-זמן. דמויותיה הן ארכיטיפיות, והן מייצגות מערכת יחסים משפחתית העשויה להתקיים בין כל אם לבתה: הגיבורה-הבת עוזבת את הבית, ויש בעצם ההחלטה מוכנות להשתחרר מהתלות באם. הבת מתמודדת עם מי שמכונה האם החורגת, אף שהיא

בעצם האם האמיתית, המשתקפת בעיני בתה כאם חורגת בגלל דרישותיה הקפדניות (בטלהיים, 1987). היא שבה הביתה לאחר תהליך של התבגרות, מוכנה להשלים עם החיים המזומנים לה, גם אם אינם עטופים בזוהר. ייתכן שהיא מגיעה להחלטה זו בגלל האחריות שהיא חשה כלפי אחיה, בני אביה. צורתו של מאבק זה מעגלית: הגיבור עוזב את ביתו, אולם חוזר אליו לאחר שסיים את תקופת ילדותו והחל בתקופה חדשה, של התבגרות והשלמה. סיום זה אינו קונבנציונלי, שהרי הגיבורה אינה מוצאת את הנסיך על הסוס הלבן. אפשר שהסיום מרמז כי נערה עשויה להגיע להחלטה אמיצה לגבי העתיד שלה גם ללא דמות גברית גואלת. מגמת הסיפור חדשנית, ומשולבים בה יסודות פמיניסטיים.

הסיפור מצומצם מאוד ביריעתו, ובהשוואה ל-(A) אפשר לזהות בו רק שלוש פונקציות: ההתעללות בגיבורה, עזיבתה לדרך ההתבגרות וחזרתה הביתה. אלה הפונקציות הבונות את שלד הסיפור ומצביעות על מקומה של האם החורגת כמוטיב של רקע בעלילה: היא מתעללת בגיבורה וכך מעוררת אותה לפעולה. בעקבות זאת הנערה מתמודדת עם קשייה, מתגברת ויוצאת מנצחת מהמערכה, אף שלא נכון לה גן של שושנים בבית אמה החורגת.

ילדה בלי מזל (C)

המעשייה "ילדה בלי מזל" סופרה מפי אישה ממוצא מרוקאי. נראה לי כי מן הראוי לערוך השוואה בין מעשייה זו לבין גרסה מרוקאית ידועה, "סמידה רמידה", כדי לבדוק אם סיפורנו הושפע מגרסה זו:

סמידה רמידה ¹²	ילדה בלי מזל
השכנה מפתה את הגיבורה לפגוע באמה.	השכנה מוליכה שולל את הגיבורה.
הגיבורה מתפתה ועוזרת לשכנה לפגוע באמה.	השכנה רוצחת את האם.
האם החורגת השכנה מתעללת בגיבורה.	האם החורגת השכנה מתעללת בגיבורה.
האם החורגת ובתה נענשות.	הנערה נרצחת.

ההשוואה מלמדת כי שלוש הפונקציות הראשונות דומות בשתי המעשיות, אולם בניגוד לסיפורי "סמידה רמידה", המסתיימים לאחר הרפתקאות רבות בניצחון הגיבורה ובהענשת האם החורגת ובתה, הרי סיפורנו נחתם ברצח הנערה. אפשר לומר שהמספרת הסירה כל תקווה מהקרבתן ומנעה ממנו אפשרות למצוא את האושר. הסיפור סופר לתלמיד בית הספר היסודי, וקשה מאוד להבין מדוע בחרה

הסבתא המספרת לרקום את העלילה באלימות כה קשה - התעללות ורצח - מדוע שינתה את הסוף האופטימי של "סמידה רמידה" המקובל בכל סיפורי "האם החורגת" לסיום שאין בו כל תוחלת. אין סוף זה מאפיין סיפור ילדים - אין הוא סוגר מעגל - ולכן הוא אינו משיב את הסדר שהתערער בהריגת האם אל כנו. אין בו מסר חינוכי או ערכי כלשהו, והוא מנוגד לכל "סיפורי סינדרלה" הפורצים לפני הגיבורה דרך ומסתיימים בדרך כלל באופן חיובי בנישואיה.

שני השלבים הראשונים בסיפורי "סינדרלה המרוקאית", שבהם משתקף המעשה הנורא של רצח האם על ידי בתה, מופיעים גם בסיפורה של זזולה, אולם אין הם באים לידי ביטוי בגרסתנו (C). אפשר אולי לייחס זאת למערכת הערכים של המספרת הישראלית, שלא תיתכן בה הפרה כה אלימה ובלתי טבעית של הצו "כבד את אביך ואת אמך". בטלהיים מציין בספרו, כי המוטיב של הילדה ההורגת את אמה החורגת נדיר מאוד, אולם בדרום איטליה, מקום מוצאו של הסיפור "החתולה סינדרלה", מוטיב זה חוזר ומופיע, כמו למשל בסיפור *La Mala Madre* (1987).

מתברר אפוא שמוטיב האם החורגת בסיפורנו (C) הוא מרכזי ומכריע בהיותו הכוח המניע את העלילה. מערכת היחסים בין האם החורגת לבת מידרדרת לאלימות קשה, עד שהיא מסתיימת ברצח. המספרת העדיפה להקצין את תכונות הרשע של האם החורגת והפכה אותה לרוצחת, אולם לא סיפקה לשומעיה פרטים המסבירים ומבהירים את ההתרחשויות שהביאו לסיטואציה אלימה כזו.

הלעבורה (D)

זה סיפור אתיופי ידוע¹³ על פרה בעלת כתם לבן (למבורה) שהיתומים הגיבורים אוהבים אותה מאוד, שכן היא ממלאת את מקומה של אמם המתה. האם החורגת שונאת אותה ומבקשת לשחוט אותה ואף עושה כן ברגע שהדבר מתאפשר. מקומה של הפרה, כמו גם של בעלי חיים אחרים ביצירה האתיופית, חשוב ביותר. בשל כוחה הפיזי, האינסטינקטים המפותחים שלה ואופייה הנוח הפרה קרובה לעולמו של האדם והופכת לדמות משפחתית. לעומת האם החורגת, הבולטת ברוע לבה, הפרה בולטת בגופה החם והאמהי ובנוכחותה לצד היתומים בעיקר לאחר מות האם. ההיבט האמהי המעניק והמלא מסירות משתקף במתן מזון לילדים.

אפשר לומר כי האם החורגת משמשת מוטיב רקע בעלילת סיפור זה: היא מתעללת בפרה ושוחטת אותה, ובעקבות זאת מעוררת את זעמם של הילדים. כך היא מזרזת אותם להתרחק ממנה ולצאת לדרך. והדרך שלהם כמותה כההליך של חניכה, של התמודדות עם בעיותיהם וניסיון להתגבר על פחדיהם ועל קשייהם.

בסיפור האתיופי הניצחון הוא כביכול של האם החורגת שהצליחה לשחוט את הפרה, אולם זהו ניצחון זמני בלבד, שכן בסופו של דבר הילדים חוזרים הביתה, והאם החורגת באה על עונשה.

אם נעיין בטבלת ההוואות (א) נמצא כי התבנית הקבועה של סיפור זה היא כשל "סיפורי סינדרלה". נכון הוא שאין הסיפור מסתיים עם נישואי הבת לנסיך גואל, דבר המאפיין את המעשייה האירופית, אבל הוא מסתיים בסגירת מעגל: הילדים חוזרים לאביהם לאחר שבגרו והבינו את חשיבותו של הבית.

פרה באתיופיה (E)

גיבורי הסיפור הם פרה, עגלה, עגל והזכר של הפרה, והמניע להתרחשויות העלילתיות בפתיחה דומה לזה שב"סיפורי סינדרלה": הפרה מתה, והזכר מוצא לו נקבה חדשה, רעה וחורשת מזימות, הזוממת להרוג את העגל הקטן.

תוך כדי הסיפור המספר מחליף מדי פעם את שמות העצם ועובר מעולם בעלי החיים לעולם בני האדם, וחוזר חלילה. הקורא מודע למעברים הקופצניים בין שני העולמות, אולם אין הם מפריעים לו כלל, שכן קיימת תחושה כי שני העולמות האלה מעורבבים בעולם המסופר: חיות ובני אדם חיים זה לצד זה בהרמוניה, ואף השומע משתלב באופן טבעי במרקם. ההרמוניה מופרת באופן פתאומי, כשהנקבה הפרה מתה, והזכר מוצא לו מהר מאוד נקבה חדשה, אם חורגת מרשעת.

אפיוניה של האם החורגת-הפרה הם אותם אפיונים כשל האם החורגת-האישה ב"סיפורי סינדרלה" - היא פרה רעה וזוממת המבקשת לפגוע בעגל הקטן.

מבחינה ספרותית האם החורגת משמשת מוטיב פתיחה בלבד. היא מניעה את העלילה בשלבי הפתיחה, כשהיא זוממת ומתחבלת תחבולות כיצד להיפטר מהעגל הקטן, ובזה מסתיים תפקידה. האיש ליא מלקהו מתערב במהלך ההתרחשויות, ומביא לסיום תפקידה של האם החורגת-הפרה ולסיום הסיפור. הפרה נעלמת, והזכר חי באושר ובעושר עם עגליו. סיום זה אינו אופייני כלל ל"סיפורי סינדרלה". המשפט המסיים הוא נוסחאי, כמקובל במעשיות שגיבוריהן בני אדם, ומתייחס למסגרת המשפחתית האנושית, אף שגיבורינו שייכים לעולם החיות: והם חיו באושר ועושר, עד שהנכדים היו זקנים.

סיכום

מדמות מיתולוגית עילאית, הכוללת במהותה את הטוב ואת הרע, התגלגלה "האם הגדולה" לדמות אנושית, תוך שהיא מתפצלת לשתי מהויות - טובה ורעה. האם החורגת מופיעה במעשיות כצדה הרע והאכזרי של אם קדומה זו: היא מתעללת בבתה החורגת, והדבר נובע מתוך תסכול וקנאה. בעצם הופעתה - היא

תפקידה בעלילה אשר יהא - היא נושאת עמה את זרע העימות המביא להנעת עלילה שבמרכזה האם ובתה מתמודדות על לבו ועל אהבתו של האב. תחרות זו מלווה באלימות קשה.

בחמשת סיפורי המדגם במאמר ראינו כיצד הפונקציה של האם החורגת בעלילה משפיעה על עיצוב התבנית הסיפורית. ההתרחשויות החיצוניות הסובבות את פעילותה של האם החורגת במישור הגלוי של העלילה מסתירות מאחוריהן חומרים הקשורים לעולמם הפנימי והאישי של הגיבורים. ניסיתי לחדור לעולם סמוי זה ולהבין את מהות החומרים בשתי דרכים: (א) השוואה בין חמש גרסאות המבחר, כשכל גרסה עשויה להאיר נקודות בלתי ברורות בגרסאות האחרות, (ב) פענוח תמונות וסמלים המסתירים את המתרחש מאחורי פעולות הגיבורים - מחשבותיהם, רגשותיהם וחוויותיהם.

במישור הגלוי של הסיפורים הבת החורגת מוצגת כתמימה וכקרבת התעללות, והאם מוצגת כמכשפה אכזרית המבקשת לדחוק את הגיבורה ממעמדה, להשפילה ולתפוס את מקומה, אולם מתברר ברוב הסיפורים שהדמות החזקה היא דווקא הבת המסכנה, הגוברת על כל הקשיים שהאם החורגת מערימה לפניה, סוללת לעצמה דרך ונגאלת. לעומת זאת האם החורגת אינה מצליחה להשתחרר מרגשות הקנאה והשנאה נגד הבת המרעילים אותה, והיא נמקה בתוך הכלא שבנתה לעצמה.

ביבליוגרפיה

- אילון ע', צימרון ח' (1990), **ילדות כואבת**, תל-אביב: ספריית פועלים.
אלכסנדר, ת' (1993), חנינת אללה, בתוך: **עד עצם היום הזה**, גבעתיים: עיריית גבעתיים.
אלכסנדר, ת' (1996), **תרת תרת: סיפורי עם מפי יהודי אתיופיה**, תל-אביב.
אליצור, א' (1982), תפקיד השעיר לעזאזל בקבוצות מיעוט וארגונים חברתיים, **ממשבר לסיכוי**, איגוד העובדים הסוציאליים.
בארון, ד' (1968), **פרשיות**, מוסד ביאליק, ירושלים.
בטלהיים, ב' (1987), **קסמן של אגדות**, תל-אביב: רשפים.
בר-יצחק, ח' (תשנ"א-ב), סמידה רמידה ההורסת מולה במו ידיה - עיון רב תחומי בסיפורי "סינדרלה" של יהודי מארוקו, **מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי**, עמ' 323-349.
דויטש, ה' (1962), **הפסיכולוגיה של האשה**, תל-אביב: ספריית הפועלים.
יונג, ק"ג (1916) (תרגום חיים איזאק, 1973), **האני והלא מודע**, תל-אביב: דביר.
פרויד ז' (1948), העניין שבפסיכואנליזה, בתוך: **כתבי זיגמונד פרויד**, כרך שלישי, מסות נבחרות ב, תל-אביב: דביר.
קרסני, א' (1999), סינדרלה - בין סיפור של קרבן לאלימות לסיפור של הצלחה מסחררת, **עיון ומחקר בהכשרת מורים 6**, חיפה: גורדון, מכללת גורדון לחינוך.
שטרן, ד' (1986), **אלימות בעולם קסום**, רמת גן: בר-אילן.

- Aarne, A., Thompson, S. (1971), *The Types of the Folk - Tales*, New-York: Burton Franklin.
- Basile, G. (1932), *Il Petamerone*, In N.M. Penzen (Ed.), *The Pentamerone of Giabattista Basile*, Britania.
- Dollard, L. (1936), *Frustration and Aggression*, New Haven: Yale University Press.
- Funk and Wagnalls (1950), *Dictionary of Folklore*, New-York.
- Fletcher, A. (1970), *Allegory, the Theory of Symbolic Mode*, Itacha & London: Cornell University Press, 1970, p. 25.
- Neumann, E. (1972-3), *The Great Mother*, New-York.
- Propp, V. (1968), *Morphology of the Folktale*, Austin: University of Texas Press.
- Tylor, E. B. (1958), *Religion in Primitive Culture* (2 vol.), New-York: Holt.

הערות

1. אלכסנדר ת', 1993.
 2. כנציגת "שאנן" ערכתי השתלמויות למורים בבית הספר "יבנה" בנושא הסיפור העממי, ואף הדרכתי אותם באיסוף החומר. הסיפורים הועלו על ידי על כתב ומרוכזים בספר העוסק בפרויקט כולו, אולם טרם נמצא להם מו"ל. החלק הארי של הסיפורים באוסף הם אתניים אותנטיים, ומוצאם מעדות ישראל השונות.
 3. הסיפורים הוצגו בשלמות בנספחים.
 4. עוד ב-1893 חקרה מריאן קוקס, חוקרת פולקלור בריטית, 345 גרסאות של סיפורי Cinderella (cox, 1893)⁶ וחילקה אותן לשלוש קבוצות רחבות:
 - (א) סיפורים שבהם ההתמקדות היא בגיבורה המושפלת והמעונה
 - (ב) סיפורים המתמקדים באב הרוצה לשאת את בתו לאישה ובבריחתה של הבת
 - (ג) סיפורים שבהם הגיבורה מגורשת על ידי אביה, כיוון שלא הסתפק בהצהרת האהבה שלה כלפיו.
- בסופו של דבר מצאו את עצמן הגיבורות משלוש הקבוצות באותו מצב: מושפלות ומעונות. 60 שנה לאחר פרסום מחקר זה פרסמה החוקרת השוודית אנה רות מחקר שהתבסס על 700 גרסאות.
5. Aarne and Thompson, 1961.
 6. על נושא זה ראה שטרן, 1986, עמ' 71.
 7. על שאלות אלה ראה את מאמרי, 1999.
 8. שם, שם.
 9. זו הפתיחה הטיפוסית של המעשייה לפי פרופ, 1968.
 10. אליצור א', 1982.
 11. ראה את סיפורה של דבורה ברון "שברירים", 1968.
 12. על כך ראה את מאמרה של בריצחק, תשנ"א-ני"ב.
 13. גרסה מורחבת של הסיפור ראה אלכסנדר, 1996.
 14. הסיפור תורגם על ידי מחברת המאמר.

"שונה" ו"אחר" - ישות אחת או אחרת?

עיון בספרה של עדנה מישורי "יש לי חבר והוא אחר"
הוצאת אלו"ט, ללא שנת הוצאה

מאת לאה ברץ

בספרה של עדנה מישורי "יש לי חבר והוא אחר" המחברת גוררת את המושג "אחר" אל מקום שבו שכן קודם לכן המושג "שונה", שכן הקונוטאציה הנלווית אל המושג "שונה" היא בדרך כלל שלילית. טעמיה של הכותבת אנושיים, ועל כן נסלחים. למעשה, היא מבקשת לחשוף את דמותו של דורון, ילד שונה בחבורה, ואת מסעה שלה כאם להרחיב את מעגל חבריו.

המושג "אחר" הוא מושג העומד היום במרכזו של כל דיון פילוסופי אודות מי שאינו שייך במישרין אל הקבוצה המרכזית. ה"אחר" נתפס לא אחת כאויב, כמאיים על הפרט או על המשך קיומה של הקבוצה. הזר או האחר הוא בדרך כלל חלק מן החברה; הוא חי בתוכה, אבל אינו חלק אינטגרלי ממנה. מבחינות רבות הוא דומה לה, אבל בדרכים מסוימות הוא נתפס כשונה. האחר נתפס כאויב של הקבוצה, משום שאינו מסוגל לנהל דיאלוג עם הקבוצה, ולכן הדיאלוג הוא אחד האמצעים להכיר את השונה. הדיאלוג עוזר ל"אני" לגלות בעצמו את החלק האנושי או את הלא מודע שבתוכו ובכך להתקרב אל האחר.

בחירתה של הכותבת במושג "אחר" מאפשרת לה לחשוף לפני הקורא הצעיר את מקומו של הילד האוטיסט בחברה. חשיפת עולמו של דורון, גיבור הסיפור, נעשית באמצעות קולה של אמו. האם מפגישה את הקורא הצעיר עם עולמו הבלתי מוכר של האוטיסט. האם מייצגת את קולו של המחבר המובלע, אך גם את קול המספר. היא מציגה את דורון לפני גדי, המבקש להיות חברו של דורון, אך אינו נענה. באופן עקיף היא חושפת בפני כל ציבור הקוראים הצעירים את הסימנים המאפיינים ילד אוטיסט. ובלשונו של הספר: "ילד אחד שאינו משתתף אתם" (עמ' 6). כאשר שואלים את הילד שאלות, הוא עונה בקול נמוך כמו הד, "אתה רוצה לשחק אתנו" ו"הוא עושה תנועות מוזרות בגוף ובידיים" (עמ' 10). "מבטו מופנה לשמים והוא מסתובב ... ומסתובב... ומסתובב..." (עמ' 12). בהמשך הסיפור אמו של דורון מאפינת ומגדירה את מהותו של ילד אוטיסט: הוא נראה רגיל, כמו כל הילדים; הוא יודע ללכת, לרוץ ולקפוץ, לטפס על סולם ולהשתמש בכל המתקנים בגן השעשועים ואפילו לעבוד על מחשב (עמ' 18). הוא מאוד אוהב מוזיקה ויכול אפילו לנגן קצת. הוא יודע עוד הרבה דברים, "אבל... הוא לא

יודע לשחק עם ילדים, הוא לא יודע להסביר לנו מה הוא רוצה, ואפילו לא יכול להגיד אם משהו כואב לו או אם הוא עצוב" (עמ' 22).

עדנה מישורי כתבה ספר תיאורטי אודות ילדים אוטיסטים, "אוטיזם וליקוי תקשורת", בהוצאת אלו"ט, 1992, אך בספר שלנו היא מציגה את משנתה לילדים באופן שכל אחד מהם יכול להבינה. האמירה בספר אינה פאתטית, משום שדורון אינו מוצג כמי שמבקש רחמים או כמי שזקוק לחסדי החברה; דורון שקוע בבועת החיים שלו, כדרכם של ילדים אוטיסטים, ואילו הזולת הוא הכואב את כאבו. לכן אמירתה של הכותבת שהיא גם אם היא ישירה, אינה מזמינה רחמים, אלא אהבה והבנת צרכיו של דורון, שהוא במקרה הזה ה"אחר" המייצג את כלל אוכלוסיית האוטיסטים. פרטים נוספים הנמסרים על מאפייני התופעה: הוא אוטם את אוזניו כאילו הוא סובל מהרעש, מסתכל בחפצים כאילו הוא רואה משהו שאיננו רואים, וצועק ובוכה ואיננו יודעים למה.

סיפורו של דורון מובא כדי להדגיש את הצורך שלו להיות בסביבת ילדים אחרים, אבל קיימת התניה חשובה מאוד, כי כדי להיות חבר של דורון צריך לפעמים לוותר ולהשתתף רק בדברים החשובים לו.

גדי מבקש במפורש להיות חבר של אותו ילד אשר אינו משתף אתו פעולה. הוא רוצה להכיר את עולמו, ובכך הוא מבטל את ההנחה האומרת כי קיימת עוינות בסיסית כלפי תודעת האחר, עוינות המושגת על ידי הצבת ה"אני" מול ה"אחר" כשלעיתים ה"אני" הוא ה"אחר". ניסיונו של גדי להכיר את דורון מאשש את הנחתה של קריסטיבה, הטוענת כי הזר חי בתוכנו והוא חלק מזהותנו וההכרה בקיומו היא ההכרה בעצמנו. הזר מופיע כאשר המודעות לשונותנו צומחת, והוא נעלם כאשר אנו מבינים שאנו בעצמנו זרים. השאלות שהסופרת מעלה הן אם נוכל לחיות עם אחרים ללא נידוים, הרחקתם ודירוגם ואם יש זרים מאושרים. קריסטיבה מציעה את תהליך ההתקרבות שיש בו משהו מתפיסתו הפילוסופית של מ' בובר בדבר ה"אני" וה"לז". לפי בובר, היחס בין האובייקט לסובייקט הוא יחס כפול, של "אני-אתה" ו"אני-סתם" ו"אני-לז". יחסי האובייקט-סובייקט הם "שני אבות ההידברות" (בובר, 1963).

בובר מציג את היחסים של "אני-אתה" כיחסי הדדיות. ה"אני" וה"אחר" עומדים ביחס שווה זה לזה. בובר מדבר על המרחק בין ה"אני" ובין ה"אחר", שבאמצעותו ה"אני" מכבד את "אחרותו" המהותית והעקרונית של ה"אחר".

הכותבת יוצרת מערך הבנה כפול של המושג "אחר". גדי, הילד התמים, מבקש את קרבתו של ה"אחר". הוא עדיין אינו מפנים את התובנות של המבוגר, ואינו רואה בילד החריג משהו זר, אלא תופס את עצמו כמי שאינו בעל הכישורים

המתאימים ליצור את החברות; על כן הוא מבקש את עזרת המבוגר לבוא לקראתו ולהסביר לו כיצד יש לנהל את התקשורת עם דורון כדי שתיווצר חברות. האם היא זו היוצרת את ההבחנה התודעתית בין ה"אחר" לבין החבר. היא יודעת כי קווי השוני בין דורון לבין סביבתו משבצים אותו בקטגוריה שהוא לא בחר בה. הוא מתויג כ"אחר" מפני שחברת המבוגרים אינה יודעת כיצד להתמודד עם הזר ועם המאיים המוקרן מן ה"אחר". המושג "שונה" הפך מושג שחוק מאוד הן בשפת הילדים והן בעגה המקצועית בקרב במחנכים, דבר המסביר את בחירתה המודעת של הכותבת במושג החליפי "אחר".

יופיו של הספר נובע לא רק מהתהליך של חשיפת עולמו של הגיבור, אלא גם מהאופן האסתטי שבו הוא מוצג. הציור המלווה את הספר הוא מכלול של ציורי ילדים אוטיסטים. הציורים חושפים את עמדתם כלפי מצבים של החיים, ומאפשרים הצצה אותנטית אל מחוזות הנסתרים מאנשים שאינם "אחרים". הציורים נאיביים, על גבול הקיטש, אלא שהפעם זה קיטש המודע לעצמו. בלשון הפוסט-מודרניסטים זוהי שפה המאשרת את קיומה ואינה ביקורתית כלפי המציאות.

אין ספק שהספר, בגישתו הדידקטית המובהקת, מנסה להקנות ידע, ידע אודות המושג "אוטיזם". אך בצד הידע החוויה הרגשית הממלאת את הקורא מלווה אותו זמן רב לאחר תום הקריאה, וכדברי הסיום של הכותבת: "תמיד יש לזכור שהוא ילד מיוחד ושונה ושהוא לא יכול להיות אחר" (עמ' 46).

באמצעות בחינת עולמו של דורון כל קורא בוחן את מהותו הפנימית, את יחסו אל הזולת, ואולי ממקום זה הוא מבקש ליצור תיקון, לדרוש תיקון, או, כפי שהמחברת כותבת בהקדמה לספרה: "אולי בנסותנו להכיר את דורון ועוד ילדים כמותו נוכל למצוא גם משהו יחיד ומיוחד שאינו מצוי אצל אחרים, ויהא זה הדורון - המתנה - שילד כזה יכול להעניק" (עמ' 3).

ביבליוגרפיה

בובר מ' (1963), *בסוד השיח*, מוסד ביאליק, ירושלים.

Kristiva Julia, "The Chosen People And The Choice Of Foreigners", in *Strangers of Our Selves*, Translated By Leon S. Roudiez, Columbia University Press, N. Y., 1991, P. 65-76.

קדרים באים,

כתבה מיכל אהרוני, הוצאת ידיעות אחרונות, 2002, 130 עמ'. לכיתות ד-ו.

גילי, בת קיבוץ, באה לתל אביב לבלות את החופשה אצל סבתה. אחרי שלושה ימים של בטלה ואפילו שעמום היא נפגשת עם אורנה-אור שמביאה אותה לברכת השחייה אשר בה מתנהלים מאבקי כוח בין שתי קבוצות. גילי, שהיא שונה מילדי העיר, גורמת למתח רב בין חברי הקבוצות ובעיקר בין התאומים הבלונדינים, מנהיגי הקבוצות. זהו סיפור חבורה אופייני עם מנהיגים, קבוצות, מסיבות, רכילויות והרבה אירועים. הסיפור מתרחש בתל-אביב של שנות השבעים, עם אריק אינשטיין אליל הנוער, תסרוקות נפוחות ומיני קצרצר ועם בת קיבוץ שבאה ממקום אחר שבו הבנות חולמות על מכנסיים מתרחבים. הסיפור קצבי מאוד וההתרחשויות (המופרכות ולא אמינות ברובן) יעניינו גם היום את בני הנוער. ע"ק

זהו סיפור הנצחה על מפקד שנפל בקרב, אביהם של אסף, אלון ותמר. הסיפור מושם בפי הכלבה פיצ'י המתארת את ההווי המשפחתי האוהב והחם במשפחה דינמית שבה אבא המרבה לטייל בארץ עם אשתו וילדיו ועם הכלב פיצ'י. הסיפור כתוב בסגנון המדבר אל הילד. האסון מתואר בצורה עדינה ומרגשת, והסיום חוזר אל תחילת הסיפור ומשאיר פתח להתאוששות. הספר עשוי לסייע לילדים שהתייתמו, ומאפשר להם להזדהות עם הגיבורים ולהביע את רגשותיהם האישיים. מ'

פיצי מספרת על אבא

של אסף, אלון ותמר, כתבה אורלי זוהר, איורים צביקה רמץ, הוצאת החברה למתנסים, 2002, מנוקד. לילדי הגן וכיתות א-ב.

זהו סיפור בעיצובה היפהפה של אלונה פרנקל על ילדה שרוצה מאוד בכלב אך מתחילה לבקש פיל, אריה, ג'רפה, גמל ומה לא. בכל פעם שההורים מסרבים בנימוקים רציניים מאוד היא אומרת בתמימות: "מה לעשות? נו טוב, אני מוותרת, מוטב

אני רוצה פיל,

כתבה ליאת יוסף, ציורים אלונה פרנקל, הוצאת קוראים, 2001, לא ממסופר, מנוקד. לגנים.

אחפש לי חיה אחרת." וראה זה פלא! התחבולה הצליחה: "ההורים הסכימו להכניס הביתה כלב בלי היסוס", ואם הכלב ילכלך, "אז פשוט אזכיר להורים את כל החיות האחרות!".

הסיטואציה, העולה בבתים רבים, מוגשת על ידי ליאת יוסף בחן רב ובשפה קולחת. ע"ק

"יש לי קופסה, ויש בה צבעים. אני מצייר ועושה בה פלאים: עם צבע אחד ומכחול אני משנה את הכול!" על יכולתם של הצבעים לשנות, להוסיף, לצייר מחדש, להפוך חושך לאור - בספר צבעוני וחייכני לגיל הרך. בכל עמוד ציור ממוסגר ומולו טקסט קצר המותאם לציור. גם החתול המתבונן משתתף בסיפור. חפשו אותו בכול עמוד! ע"ק

עם צבע אחד ומכחול,

כתבה עפרה גלברט-אבני, ציורים נורית צרפתי, הוצאת קוראים, 2002, לא ממוספר, מנוקד. לגנים.

סדרת "עת לקרוא",

סיפורים קצרים

לקוראים צעירים,

הוצאת עופרים, 2002, מנוקד, כתבה בתיה ברוך, איורים גיקי ירחי, בכל אחד מן הספרים 64 עמ'. לכיתות ב-ד'.

1) איך מצאתי לי סבתא

2) איך מצאתי לאחי הגדול חברה

כל ספר מכיל 4 סיפורים קצרים, מנוקדים, על חיי ילדים ועל בעיותיהם במשפחה ובבית - הספר, כמו, למשל, על ילדה המחפשת לה סבתא ועל אחרת המחפשת חברה לאחיה הגדול, על בעיות בין חברים, על סידור החדר ועל הכנת הפתעות לאימא ועל כל הדברים הקטנים והגדולים המתרחשים בכל בית. ע"ק

רינה עושה דברים

מעניינים,

כתבה יעל איכלוב, ציורים טלי מנשס, הוצאת עם-עובד, 2001, לא ממוספר, מנוקד. לגן ולכיתה א'.

לרינה החפרפרת נמאס כל הזמן לחפור ולחפור. היא נפרדת מחברתה הטובה, רותי, והולכת לראות אלו דברים מעניינים החיות האחרות עושות. רינה הסקרנית פוגשת בנמלים חרוצות, אבל קשה לה ללכת כל כך הרבה כמותן. היא לועסת כמו הפרות, אוכלת דבש, אך גם נעקצת על ידי דבורה, שוחה עם הדגים, מנקרת ומקרקרת ולבסוף מגיעה למסקנה שהכי טוב בבית... היא חוזרת אל רותי חברתה ואל העיסוק שלה: לחפור מנהרות באדמה. זהו סיפור על חפרפרת אחת ועל הטבע האנושי כולו, כתוב בחן ובהומור ומלווה בציורים צבעוניים המאנישים את בעלי החיים שכל אחד מעניין בתחומו הוא. ע"ק

הבריחה לאפריקה,
כתבה אביבה דקל, ציורים
גידי ירחי, הוצאת ידיעות
אחרונות / סביונים, 2002,
75 עמ'.
לכיתות ג-ד.

סיפור המסגרת נפוץ: תינוק מצטרף למשפחה ואחיו
הבכור מרגיש את עצמו עזוב ונטוש. כך קורה גם ליואב
המחליט לברוח מן הבית. לאן? לאפריקה, עם תרמיל גב,
בגדים וכריך. אבל ליתר ביטחון עוברים בדרך אצל סבא
וסבתא.

וכאן מתחיל הסיפור העיקרי: הטיול באפריקה, מתוך האוהל
הניצב בחצרם של סבא וסבתא. כל מה שקרה ליואב
באפריקה, שבה למד להכיר את עצמו, את הוריו ואת אחותו
הקטנה, וכל מה שקרה לו אחר כך, כשנפגש עם בני משפחתו
הדואגים - כל זה מובא בסיפור מותח ומרגש. ע"ק

אלדין, גור הגורילה,
כתבה יעל דר, תצלומים
שוניים, הקיבוץ המאוחד,
2002, 31 עמ', מנוקד.
לכיתות א-ג.

זהו סיפורו של אלדין, גור הגורילות הראשון שנולד בארץ,
בספארי ברמת גן. עובדי הספארי טיפלו במסירות בגור,
שנולד בלידה קשה, והצילו את חייו. אחר כך הוא טופל
בביתה של נתי, עובדת הספארי, במשך חודשים אחדים. מאי,
בנה של נתי, היה חייב להתחלק עם גור הגורילה בתשומת
לבה של אמו, אך זו השכילה לתמרן בין שניהם: בקבוק אחד
לזה ובקבוק אחד לזה וגם דובי חום ושעיר ושאר אבזרים
הנחוצים לגידול תינוקות... יחד עם זאת דאגה נתי לעשות
הכול כדי שאלדין לא ישכח שהוא גורילה, ובתום שלושה
חודשים וחצי החזירה אותו לספארי, ולאט לאט הוא חזר
למשפחתו.

זהו סיפור אמיתי ומרגש על הקשר בין הגורילה לאדם,
המלווה בתצלומים צבעוניים. ע"ק

**שני חתולים על ספסל
אחד,**
כתבה דפנה חלף-גבאי,
ציורים רוני קורץ, הוצאת
כנרת, 2002, לא ממוספר,
מנוקד.
לגנים ולכיתה א'.

זהו סיפור על "שני חתולים היושבים על ספסל אחד"
בשקט ובנועם. עוברת שכנה, עובר ילד ועוד גברת, והם
על הספסל, נחים. והנה - גבינה!... והסיפור השקט והשלו
צובר תאוצה: הם מזנקים, רוצים ללקק את הגבינה,
כועסים, שולפים ציפורניים, מסתובבים זה אחרי זה,
וכשהם מתעייפים הם שוב נחים, והמצב חוזר לקדמותו.
זהו סיפור על יחסים בין חתולים (ואולי בין בני אדם?),
כתוב ברהיטות, בקצב ובחום, עם ציורים נפלאים ומלאי
הבעה ורגש. ע"ק

**הכרמל, אליהו הנביא
ומפרץ חיפה,**

סיפר זאב וילנאי, כתבה רחל
וילנאי, הוצאת בית אור
וילנאי, עתלית, 2002, 70
עמ', מנוקד.
לכיתות ג-ד'.

תחילתם של סיפורים כתובים אלה היא בסיפורים בעל
פה. המספר, פרופ' זאב וילנאי, הוא חוקר א"י ידוע, ועל כן
סיפוריו אינם סיפורים סתם, אלא מבוססים בחלקם או
אף ברובם על עובדות.

במשך 70 שנה סיפר החוקר-המספר סיפורים אלה לבני
משפחתו ולאזהבי א"י.

הנושא בספר זה, ספר שלישי בסדרת אגדות א"י, הוא
ככותרתו: הכרמל, אליהו הנביא ומפרץ חיפה.

אף שהתוכן הוא דמיוני, וילנאי בכל זאת מתאר ומסביר
את העובדות הידועות לנו. למשל: ריב ההרים סיני, כרמל
ותבור על הזכות שעל ראשיהם יתרחש האירוע היוקרתי
של מתן תורה. התבור והכרמל לא זכו בשל גאוה ויוהרה
על הסגולות שיש בהם. לעומתם זכה סיני בכבוד בשל
צניעותו ומשום שלא הייתה עבודת אלילים על פסגתו.
סיפור דמיוני אחר הוא הסיפור על אבטיחים שהפכו
לאבנים בשל קמצנות בעליהם. אבטיחים אלה נודעו
כ"אבטיחי אליהו".

הסיפורים מתארים ומסבירים את קדושתו של הכרמל
ליהודים, לנוצרים, למוסלמים ולדרוזים ואף לבהאים.
בספר יש גם סיפורים ואגדות על צמחי הכרמל, על
המפרץ ועל נהר הנעמן, על ייצור הזכוכית וצבעי החילזון
ועל מקדש הבהאים.

כמה מהסיפורים מופיעים בחרוזים, וכמה בלשון סיפורית
וגם בלשון עניינית מסבירה. מ"ל

הספר מספר על התמודדותה של אסיף, נערה מתבגרת,
עם הלם קרב שממנו סובל אביה, פסל שזנח את עיסוקו
בעקבות המשבר. הספר כתוב בצורת יומן של אסיף
הפונה אל אביה. חברו של האב מביא לו מסיני כלבה -
רוח - ובעזרתה הוא מתמודד עם סבלו. בעלילה משובצת
אהבה הפורחת בין אסיף לגיא. אמה של אסיף, עובדת
סוציאלית, עוזרת לילדה שיר בת החמש להתגבר על
בעיותיה.

בעלי-החיים תופסים מקום מרכזי בריפוי. חזרתו של האב

כמו רוח מדבר,

כתבה רוני גבעתי, הוצאת
ספרית-פועלים, 2002, 103
עמ'.
לכיתות ז' ומעלה.

לסיני מפגישה אותו עם חוויית הקרב, ופגישתו עם הורי
יואל, חברו שנהרג בקרב, משחררת אותו מן המשבר.
זהו ספר רגיש ועדין, המעלה בעיות אישיות ומוסריות
וכתוב בעוצמה רבה.
מומלץ ביותר. ל"ח

הספר מלמד על השואה ועל זוועותיה ובעיקר על וילנה
ופונאר, וגם על חסידי אומות העולם.
אף שבנושא השואה נכתבו מאות ספרים, וכולם מדגישים
את הסבל הפיזי, את ההשפלה, את רוע הלב של הגרמנים -
כל אחד מהסופרים מדגיש משהו ייחודי. אנוליק מתאר
בפרוטרוט את פונאר ואת ההתרחשויות סביבה.
לא נביא מובאות רבות מהספר, אך נדגיש משפט אחד
שימחיש לקורא מה עברו יהודי וילנה ודומיהם בתקופת
השואה:

"כולנו חשנו חוסר אונים ובדידות. מי יבוא לעזרנו? כולנו, כל
יהודי וילנה, נעזבנו לנפשנו, והגרמנים יכלו לעשות בנו ככל
העולה על רוחם... אירופה במלחמה, הגרמנים מנצחים בכל
החזיתות, הרוסים ברחו, וקולם של יהדות אמריקה ופלסטינה
והעולם החופשי אינו נשמע" (48). לשמחתנו נגמרה מלחמת
העולם השנייה בניצחון בעלות הברית. ג"ב

יש תמונה מוכרת מסרטים אמריקניים של מסבאה
שבוקעים מתוכה המולה וקולות עליצות של השותים
הנמצאים בתוכה, ובפתחה עומד הגיבור, כולו דרוך ונחוש:
לקראת התפרצות פנימה כדי לגמור את החשבון עם
הרעים שהרבה פשעים וקופת שרצים מאחריהם.
בסיפורנו הגיבור הוא יהושע בן נון, והאיש העומד בראש
הרעים הוא סמאי, שהרג את אבי בן נון ומנסה לחבל
במשימה החשובה של בן נון להחזיר את קהילת העבדים
המשוחררים שהוא עומד בראשם אל הכפר שנטשו בזמן
הרעב הגדול בחיפוש אחר מזון.

רוץ אל השער בני,

כתב בנימין אנוליק, בית
לוחמי הגיטאות, 2002, 135
עמ'.
לכיתות הגבוהות.

האיש שעצר את השמש,

כתב אשר פראל, טרקליון,
2002, 229 עמ'.
לכיתות הגבוהות.

סיפורו של עם ישראל מובא בספר עם תוספת של סיטואציות ואירועים כיד הדמיון הטובה של המחבר. עבדות אצל מלך עריץ, מפלת המלך וקלגסיו ושחרור עם העבדים כתוצאה מכך, פרשת נדודים גדולה בדרך אל הכפר (הארץ המובטחת) שננטש בשל הרעב, קור, רעב, מלחמות קטנות וגדולות ועוד צרות ופגעים במסלול הנדודים, ואפילו תלונות ומרי נגד המנהיג שאינו ממהר לספק את הסחורה - כל אלה רקוחים באירועים דמיוניים, כמו נישואי יהושע עם קדם - שמה החדש של רחב - בונים את עלילתו של סיפורנו.

זהו ספר על עלייה ועל חבלי קליטה. הכותרת כאילו באה לסכם בארבע מילים את הסאגה של קליטת עולים בארץ שכולה קליטת עולים. מי אינו יודע בארץ כמה מדורים (שלא להגיד מדורי גהינום) עולה צריך לעבור עד גמר קליטתו? תהליך הקליטה וההתערות של כל עולה, מכל ארץ, חייב להיות סיפור גדול, מורכב וגדוש מאות אירועים, מצבים וחוויות (גם טראומטיות) שהמחברת אינה מוותרת על אף אחד מהם.

בסיפורנו עולה חדשה מרוסיה - אם חד-הורית לבוריס, ילד בן שש-שבע, ולטניה, ילדה קטנה ממנו, הנעקרת משורשיה התרבותיים - מנסה להיקלט חומרית ותרבותית-רוחנית בארץ קשה, עם אקלים שונה וקשה, בתוך עם הישראלים שאינו ממהר להושיט את זרועותיו ולהאיר פנים לזר, לשונה, למתקשה לדבר בשפתו.

דרך הייסורים רצופת קשיים ותלאות וארוכה מאוד, אבל יש בה גם נקודות אור ורגעים משמחים ומרתקים, יש גם ידידות ונאמנות, ויש בה גם אמפתיה ואפילו אהבה, והכול מסופר בלשון קולחת ובתיאורים ענייניים ומעניינים, באופן שלקורא אין רגע משעמם והוא מצליח להתגבר בקלות על 300 עמודי הספר.

קשה זה לא מילה,

כתבה עליזה זיו, הוצאת מערכות, קיבוץ דליה, 2002, 308 עמ'.

הספר מיועד לכיתות הגבוהות וגם למבוגרים.

דולפינריום: כאן אנחנו רוקדים,
כתבו דמיטרי רדישבסקי
ופולניה לימפרט, תרגום
אילנה נוטקביץ, תצלומים
בוריס קרישטול ובוריס רביץ,
הוצאת מיכאל צירני - יום
פרויקט ההנצחה, 2002, לא
מנוקד.
לתלמידי חטיבת הביניים
והחטיבה העליונה.

זהו ספר עצוב ומרגש על מה שקרה בדולפינריום בפיגוע ביוני 2001, שיצא לזכרם של 20 הרוגי הפיגוע, כולם ילדים חפים מפשע שיצאו לבילוי של יום שישי בדולפינריום. ההרוגים הם בנים ובנות למשפחות מרוסיה שאהבו את המקום הזה ויצאו לבלות בו מדי פעם - על כך מעיד גם שם הספר: "דולפינריום: כאן אנו רוקדים" - ושם גם נרצחו.
הספר נותן ביטוי באומר ובתצלומים לצעירים, לבני משפחותיהם, למחנכיהם ולחבריהם שנותרו בחיים. הוא יכול לשמש לעזר רב בבתי-הספר, במתנ"סים ובקבוצות נוער בימים אלה.

נתקבלו למערכת

- 1 ארגון הלא מקובלים, כתבה חנה ליבנה, הוצאת "מעריב", 2002, לא מנוקד, לכיתות בינוניות.
- 2 מתגלגלים בגלקסיה, כתב יארטן פוסקיט, תרגום יהונתן נדב, הוצאת קרן, לא מנוקד, לכיתות הגבוהות.
- 3 מהנעליים של אבנר, כתב ואייר דורון ליבנה, הוצאת "ידיעות אחרונות"-דובונים, מנוקד, לקטנים.
- 4 מי ינחש את שמי?, כתבה דורית אורגד, הוצאת עם-עובד, מנוקד.
- 5 איפה פפה?, כתבו צ'רלס סימיק ויבקה אזר, תרגום יונתן ניראד, הוצאת עם-עובד, מנוקד.
- 6 בן לוקח בת, כתב ברוך תור-רז, הוצאת ידיעות אחרונות/ספרי חמד, מנוקד, לכיתות בינוניות.
- 7 אולי יש לך קולה?, כתבה נורית זרחי, הוצאת קוראים, מנוקד, לקטנים.
- 8 גן של סבתות, כתבה רות מויאל רייזל, הוצאת ידיעות אחרונות/ספרי חמד, מנוקד, לקטנים.
- 9 הקול הפנימי, כתבה ריקה ברקוביץ, הוצאת באר, מנוקד, לגן ולכיתות הנמוכות.
- 10 מה הם עושים?, כתב אהרן שמי, הוצאת הקיבוץ המאוחד, מנוקד, לקטנים.
- 11 איך קוראים לי?, כתבה נלה מוסט, עברית נעמי גל, הוצאת כתר, מנוקד, לגנים.
- 12 וויליאם שקספיר - סיפורים לילדים, עברית בינה אופק, עופרים - הוצאה לאור, לכיתות הגבוהות.

בנו של הרב שך: המשחק בסביבון הוא פנהג גויי

מאת יעל פישביין, כתבת "דבר" לענייני חינוך

בחוברת מיוחדת לחג החנוכה המופצת בימים אלה בין מורי האולפנים לעברית מטעם האגף לחינוך מבוגרים במשרד החינוך קובע אפרים שך, בנו של הרב שך, שכתב את החוברת, כי מנהג המשחק בסביבון הוא מנהג גויי, שאותו למדו יהודי גרמניה משכניהם הגרמנים ששיחקו בו בכסף. אפילו האותיות שעל הסביבון - נ'ג'ה'ש', "נס גדול היה שם" - מקורן גרמני: נ'-ניכסט, "לא זכה לא הפסיד", ג'-גוט "טוב, זכה", ה'-האלב, "חצי, זכה בחצי", וכן ש'-שלעכט, "רע"הפסד".

לפי ההסבר המובא על ידי אפרים שך מוצא הסביבון הוא בהודו העתיקה, שממנה הוא הובא על ידי הרומאים לאירופה ושימש כאבזר משחק. הגרמנים למדו את המשחק בסביבון מהרומאים, והיהודים למדו את המשחק מהגרמנים, אבל נתנו הסבר יהודי היסטורי לאותיות שעל הסביבון.

פרופסור עליזה שנהר, מומחית לפולקלור מאוניברסיטת חיפה, ביקרה את הסברו של אפרים שך באמרה כי הוא אינו מספק מפני שאין בו כל הסבר כיצד "גיירה" היהדות את משחק הסביבון וסיפחה אותו לחג החנוכה.

לדברי שנהר המשחק בסביבון הוא קרוב לוודאי משחק קוביה לא יהודי, שבאמצעותו ניחשו מה יהיה מזג האוויר כדרך להתמודד עם איתני הטבע. סיפוחו לחג החנוכה קשור כנראה בצורך של יהודי אירופה הנוצרית להחזיק את הילדים בבית ולהעסיקם במשחקים בחג החנוכה החל סמוך לחג הניטל שבו היו הגויים מתנכלים לשכניהם היהודים.

לפי הסבר אחר אימוץ משחק הסביבון נעשה בגלל גזרה שגזרו היוונים על היהודים שלא ללמוד תורה. הילדים היו לומדים תורה בסתר חרף הגזרה, וכשהיו היוונים מתקרבים, היו הילדים מעמידים פנים שהם משחקים בסביבון.

"הייתי מצפה שבנו של הרב שך יראה למורי האולפנים איך חברה מסבירה מנהג במגוון הסברים ומשלבת אותו בתרבותה. ההסבר שלו הוא נכון אך אינו מספק", טענה פרופסור שנהר.

לקראת יום השואה או מביאים קטעים משני ספרים

(1) "אם ובתה" (2) "מה קרה בשואה"?

קטע פאת שושנה רבינוביץ, 'אם ובתה', הוצאת יד ושם, ע"ש יאנוש קורצ'אק, התשס"ב. הרמקולים עברו ברחובות וילנה והודיעו, שלמחרת יועברו כל היהודים אל הגטו. לא היה קשר בין משפחות היהודים באזור שלנו, מאחר שרובם ישבו בדירותיהם, פוחדים לצאת אל הרחוב. במשפחתנו לא הייתה שום התייעצות או החלטה. כיוון שהודיעו הרמקולים את בשורת הגזרה הזאת, מיד התחלנו להתכונן למסע. זמן־מה קודם כבר אספה אמי את תכשיטיה, כספה ומטבעות הזהב שלה, והסתירה אותם בתוך בגדינו העליונים. היא תפרה את הכסף ואת התכשיטים במעילה, בצווארון הפרווה של מעילי, במכפלת המעיל של דולקה ובכריות הכתפיים במעילו של יולק. עכשיו נכנסנו אל חדרינו והתחלנו לארוז חפצים שאותם נוכל לשאת עמנו. לא ידענו אם נוכל לחזור ולקחת דברים נוספים, ולפיכך הוחלט לארוז קודם כול את החפצים החשובים ביותר.

מעט בגדים לכל אחד מאתנו, כלי מיטה, מגבות, סבון ומעט אוכל שיספיק לפחות לימים הראשונים. גם כמה סירים וכלי אוכל ובישול נארוזו בחבילות. ארזנו עוד חבילות למקרה שנוכל לחזור לקחת דברים.

לאחר שדירתו של וולודיה נבזזה, ברור היה לנו שהשכנים והפועלים שעבדו בקונדיטוריה ינצלו את ההזדמנות ויבזזו את הדירה העזובה. אך בכל זאת קיוונו להציל מעט מרכושנו...

(2) "מה קרה בשואה"?

הספור בחרוזים לילדים של בת־שבע דגן
המיועד לקריאה בטקס ליום הזכרון בשואה.
מיועד לכיתות נמוכות.

הספר בהוצאת "צבר", טל': 03-6519694

התוכן

פרס זאב, התשס"ג

- 1 פתיחה, יחיעם פדן, דברי הסבר
נימוקי ועדת השופטים
- 2 יחיעם פדן, יעל דר ויעל ישועה
ציון לשבח במסגרת פרס זאב
- 5 המגרה השלישית של סבא, כתבה ואיירה ג'ודי טל-קופלמן
- 6 "מלכים לא מתחתנים מאהבה", אורית עוזיאל
- 7 מזכרות מאיש השלג, אורית רז
- 8 "שחרר אותו, ילד!", יעל בן-ברוך
- 9 דברי אורי אורלב
- 11 הישגיו של אורי אורלב, ג' ברגסון

עיון ומחקר

- 15 דמות האישה בראי מעשיות ואגדות, ד"ר לאה חובב
- 21 הבחורים שלנו יודעים הכול, מנחם רגב
- 31 האם החורגת, ד"ר אריאלה קרסני
- 46 "שונה" ו"אחר" - ישות אחת או אחרת?, ד"ר לאה ברץ

ממדף הספרים

- 49
- 55 **נתקבלו במערכת**
- 56 חדשות, יעל פישביין
- 57 לקראת יום השואה, מה קרה בשואה
- 58 תוכן בעברית
- 59 תוכן באנגלית

המשתתפים בחוברת: אורי אורלב, גרשון ברגסון, יחיעם פדן, יעל דר, יעל ישועה, ג'ודי טל-קופלמן, אורית עוזיאל, אורית רז, יעל בן-ברוך, לאה חובב, מנחם רגב, אריאלה קרסני, לאה ברץ, משה לימור, עדה קרן

SIFRUT YELADIM VANOAR
JOURNAL FOR CHILDREN'S AND YOUTH LITERATURE

January 2003, Vol XXX No.2 (114)
ISSN 0334-276X
Editor G. Bergson

Deborah Haneviah Str.
Lev-Ram Bldg.
Jerusalem, Israel

CONTENTS

2003 (5763) Ze'ev Prize

Ze'ev Prize for Life's Accomplishments, Uri Orlev	1
Explanatory remarks and the Panel of Judges, Yechiam Padan, Yael Dar, Yael Yesu'a	2
Exemplary Ratings for the Ze'ev Prize	
Judy Tal Kopelman - Grandpa's Third Drawer	5
Orit Uziel - Kings Do Not Marry for Love	6
Orit Raz - A Snowman's Memoirs	7
Yael Ben-Baruch - Free that Boy	8
Remarks by Uri Orlev	9
Uri Orlev's Accomplishments, G. Bergson	11
Study and Research	
The Image of the Woman in the Mirror of Tales & Legends, Dr. Lea Hovav	15
Our Boys Know Everything, Menachem Regev	21
The Step-Mother, Dr. Ariela Krasni	31
The Different and the Other - One Entity or Another, Dr. Lea Baratz	46
From the Bookshelf	49
Messages received by the Editorial Board	55
News, Yael Fischbein	56
What Happened in the Holocaust	57
Contents in Hebrew	58
Contents in English	59